অধ্যায় ১ ঃ সমাজতত্ত্ব আৰু সমাজতাত্ত্বিক চিন্তাধাৰাৰ উত্থান ঃ বৌদ্ধিক শক্তিসমূহ প্ৰবুদ্ধি, প্ৰত্যক্ষবাদ, সমাজতত্ত্বৰ দুটা ভিন্ন ধাৰাৰ বিকাশ

অধ্যায় গাঁথনি

১.১ উদ্দেশ্য

১.২ পৰিচয়

১.২.১ সমাজতত্ত্ব আৰু সমাজতাত্ত্বিক চিন্তাধাৰাৰ উত্থান

১.৩ প্ৰবুদ্ধি

১.৩.১ বৈজ্ঞানিক বিপ্লৱ আৰু প্ৰবুদ্ধি

১.৩.২ প্ৰবুদ্ধিৰ যুগ

১.৩.৩ প্ৰবুদ্ধিৰ প্ৰতি ৰক্ষণশীল প্ৰতিক্ৰিয়া

১.৪ প্ৰত্যক্ষবাদ

১.৪.১ তিনি তৰপীয়া নীতি

১.৫ সমাজতত্ত্বৰ দুটা ভিন্ন ধাৰাৰ বিকাশ

১.৫.১ সংৰচনাত্মক প্ৰকাৰ্য্যবাদ

১.৫.২ সংঘাত দৃষ্টিভঙ্গী

১.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

১.৭ অধিক জানিবলৈ

১.৮ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

১.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- ইউৰোপত সমাজতত্ত্ব আৰু সমাজতাত্ত্বিক চিন্তাধাৰাৰ উত্থানৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ কাৰকসমূহ জানিব পাৰিব
- সমাজতত্ত্বৰ আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ বৌদ্ধিক কাৰকটো, যিটো প্ৰবুদ্ধি হিচাপে জনাজাত সেই বিষয়ে জানিব পাৰিব
- প্ৰবুদ্ধিৰ ফ্ৰাৰ কিছুমান বৌদ্ধিক বিকাশ সম্পৰ্কে কিছু কথা জানিব পাৰিব।
- বৈজ্ঞানিক বিপ্লৱ আৰু প্ৰবুদ্ধিৰ মাজৰ সম্পৰ্কৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।
- আগষ্ট ক'টৰ "প্ৰত্যক্ষবাদ" ধাৰণাটোৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।
- সমাজতত্ত্বৰ দুটা ভিন্ন ধাৰা, সংৰচনাত্মক কাৰ্য্যবাদ আৰু সংঘাত দৃষ্টিভঙ্গীৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

১.২ পৰিচয়

সমাজতত্ত্বৰ এক শৈক্ষিক বিষয় হিচাপে ঊনৈশ শতিকাৰ প্ৰাৰম্ভিক পৰ্য্যায়ত উত্থান ঘটিছিল। আগষ্ট ক'ট নামৰ এজন ফৰাছীবিদে (১৭৯৮-১৮৫৭) 'সমাজতত্ত্ব' শব্দটো পোন প্ৰথমে প্ৰয়োগ কৰিছিল। তেখেতৰ গ্ৰন্থ "Positive Philosophy"ত ১৮৩৯ চনত প্ৰথমে এই শব্দটো উল্লেখ কৰিছিল। সমাজতত্ত্ব শব্দটো দুটা শব্দ ক্ৰমে লেটিন শব্দ 'Socius' আৰু গ্ৰীক শব্দ 'Logos'ৰ পৰা আহিছে। 'Socius'ৰ অৰ্থ হ'ল 'সহযোগী' (Association) অথবা 'সঙ্গী' (Companions) অথবা 'সমাজ' (Society)। আনহাতে, 'Logos'ৰ অৰ্থ হ'ল 'অধ্যয়ণৰ বিষয়' (Studyof) অথবা 'বিজ্ঞান' (Science)। সেয়েহে, সমাজতত্ত্ব বুৎপত্তিগত অৰ্থ হ'ল 'সমাজৰ অধ্যয়ন' (Study of Society)। ক'টেই সমাজতত্ত্ব এক প্ৰত্যক্ষবাদী বিজ্ঞান, সামাজিক বিশ্বৰ অপৰিৱৰ্তিত নীতিৰ অনুসন্ধানৰ এক বিষয় হিচাপে সংজ্ঞা দিছে। আমি এই অধ্যায়ত সমাজতত্ত্ব আৰু সমাজতাত্ত্বিক চিন্তাধাৰাৰ উত্থানৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম।

১.২.১ সমাজতত্ত্ব আৰু সমাজতাত্ত্বিক চিন্তাধাৰাৰ উত্থান

সমাজৰ বিষয়ে পৰম্পৰাগত অধ্যয়ন কোনো নতুন বিষয় নহয়। সমাজতত্ত্বক প্ৰায়েই "এক দীৰ্ঘ অতীত, কিন্তু মাত্ৰ এক চমু ইতিহাস" হিচাপে বুজোৱা হয়। কিছুমানে ইয়াৰ উৎপত্তি গ্ৰীক দাৰ্শনিক এৰিষ্ট'টল (৩৮৮-৩২৭ খ্ৰীঃপূঃ) আৰু প্লেট' (৪২৭-৩৪৭ খ্ৰীঃপূঃ)ৰ লগত জড়িত কৰে। কিছুসংখ্যকে ইবন খাল্ডুন (১৩৩২-১৪০৬) নামৰ উত্তৰ আফ্ৰিকাৰ এজন আৰবী ইছলামীয় পণ্ডিতক প্ৰথম সমাজতত্ত্ববিদ বুলি অভিহিত কৰে। সামাজিক ঐক্য আৰু সামাজিক সংঘাতৰ বিষয়ে আলোচিত খাল্ডুনৰ গ্ৰন্থ Muqaddimahক সমাজ-বৈজ্ঞানিক ধাৰণাৰ বিকাশ সম্পৰ্কীয় প্ৰথম ৰচনা হিচাপে বিবেচনা কৰা হয়। যি কি নহওঁক, বৰ্তমান সময়ত সমাজতত্ত্বৰ বিকাশৰ ধাৰণাটো বুজিবলৈ সপ্তদশ আৰু অষ্টাদশ শতিকাৰ ইউৰোপৰ মূল পৰিৱৰ্তনসমূহক অগ্ৰাধিকাৰ দিব লাগিব। Tom Buttomoreৰ মতে, "সমাজতত্ত্বৰ বিকাশৰ মূল চৰ্ত বৌদ্ধিক আৰু সামাজিক দুয়োটাই।" সেই বৌদ্ধিক আৰু সামাজিক চৰ্তসমূহ সপ্তদশ আৰু অষ্টাদশ শতিকাৰ প্ৰবুদ্ধিৰ যুগক আৰু সামাজিক চৰ্তই ১৭৮৯ চনৰ ফৰাছী বিপ্লৱ তথা উদ্যোগিক বিপ্লৱক সামৰি লয়।

প্ৰবুদ্ধি (পৰৱৰ্তী ভাগত বহলাই আলোচনা কৰা হৈছে)য়ে সপ্তদশ আৰু অষ্টাদশ শতিকাৰ ইউৰোপৰ বৌদ্ধিক আন্দোলনক বুজায়। এই সময়ছোৱাত ইউৰোপীয় চিন্তাধাৰাৰ বিশেষ পৰিৱৰ্তন হৈছিল। জ্ঞানৰ একমাত্ৰ আধিপত্য থকা উৎস গীৰ্জাক সেই সময়ত কঠোৰভাৱে প্ৰশ্ন সোধা আৰু প্ৰত্যাহ্বান জনোৱা হৈছিল। বিশ্বাস আৰু অন্ধবিশ্বাসৰ সলনি অভিজ্ঞতা আৰু যুক্তিযুক্ততাক অধিক গুৰুত্ব দিয়া হৈছিল। মুঠতে এই ধাৰণাই সমাজত নতুন চিন্তাধাৰাৰ অৱতাৰণা কৰিছিল।অন্য অৰ্থত ই আছিল চিন্তাৰ

নতুন যুগ। ব্ৰিটেইন, ফ্ৰান্স আৰু সমগ্ৰ ইউৰোপৰ প্ৰবুদ্ধিবাদী চিন্তাবিদসকল পৰম্পৰাগত বিশ্বাস আৰু কৰ্তৃত্বৰ সমালোচনা কৰিছিল। সমাজত ধৰ্মনিৰপেক্ষ, উদাৰবাদী আৰু গণতান্ত্ৰিক অৱধাৰণাৰ অগ্ৰগতিক গুৰুত্ব দিছিল। জৰ্জ ৰিট্‌জাৰৰ মতে, প্ৰবুদ্ধিৰ বিকাশৰ সময়ছোৱাত সমাজ জীৱনৰ লগত জড়িত বহুসংখ্যক দীৰ্ঘদিনীয়া বিশ্বাস আৰু ধাৰণাক অগ্ৰাহ্য তথা সলনি কৰা হৈছিল।

ফৰাছী বিপ্লৱ (দ্বিতীয় অধ্যয়ত বিতংকৈ আলোচনা কৰা হৈছে)ৰ সূচনা হৈছিল ১৭৮৯ চনত আৰু ১৭৯৯ চন পৰ্য্যন্ত ই চলি আছিল। এই সময়ছোৱাত সংঘটিত সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক আন্দোলনে দেশখনৰ সামাজিক, অৰ্থনৈতিক আৰু ৰাজনৈতিক দিশত উল্লেখযোগ্য পৰিৱৰ্তন সাধন কৰিছিল। প্ৰবুদ্ধিবাদী ধ্যান-ধাৰণাই ফৰাছী বিপ্লৱক যথেষ্ট পৰিমাণে প্ৰভাৱিত কৰিছিল। ফৰাছী বিপ্লৱে চৰম ৰাজতন্ত্ৰ, জমিদাৰী অৰ্থনীতি, সামাজিক অসমতা, ৰাষ্ট্ৰ আৰু গীৰ্জাৰ মিত্ৰতা আদি পুৰণি সাম্ৰাজ্যবাদী শাসন বৈশিষ্ট্যক আঁতৰাই নতুন ৰাজনৈতিক আদৰ্শৰ প্ৰচলন কৰিছিল। ফৰাছী বিপ্লৱৰ শ্লোগান "উদাৰতা, সমতা আৰু ভ্ৰাতৃত্ববোধ"ৰ মাজত এই আদৰ্শ প্ৰতিফলিত হৈছিল। এডৱাৰ্ড ৰইছে এই বিপ্লৱক "ৰাজকীয় নিষ্ঠুৰতাবাদ, বংশানুক্ৰমিক সুবিধা উপভোগ আৰু অৰ্থনৈতিক শোষণৰ বিৰুদ্ধে আৰু গণতান্ত্ৰিক চৰকাৰ, ৰাজনৈতিক সমতা আৰু মানৱ অধিকাৰ প্ৰতিষ্ঠাৰ এক বিপ্লৱ" হিচাপে আখ্যা দিছিল। আনহাতে, ফৰাছী বিপ্লৱো "ৰাজকীয় সন্ত্ৰাস"ৰ দৰে হিংসাত্মক পৰ্য্যায়ৰ মাজেৰে পাৰ হৈছিল, যাৰ কাৰণে এই বিপ্লৱক সমাজত "সামাজিক বিশৃঙ্খলতা" সৃষ্টিৰ এক চৰম কাৰণ হিচাপে দেখা গৈছিল।

অষ্টাদশ আৰু ঊনবিংশ শতিকাৰ শেষৰ ফালৰ ঔদ্যোগিক বিপ্লৱ (দ্বিতীয় অধ্যায়ত বিতংকৈ আলোচনা কৰা হৈছে)ৰ কালছোৱা ইউৰোপীয় অৰ্থনৈতিক ইতিহাসৰ এক উল্লেখযোগ্য সময়। এই বিপ্লৱ প্ৰথমে ইংলেণ্ডত আৰম্ভ হৈছিল আৰু ক্ৰমে ইউৰোপৰ আন দেশসমূহ, যেনে— জাৰ্মানী, ফ্ৰান্স, বেলজিয়াম, ইটালীৰ উপৰি আমেৰিকা (বিশেষকৈ উত্তৰ আমেৰিকা)তো বিয়পি পৰিছিল। এই সময়ছোৱাত ইউৰোপীয় সমাজখন বহু পৰিমাণে সলনি হৈছিল। উদাহৰণ স্বৰূপে, এই বিপ্লৱৰ ফলত মূলতঃ কৃষিজীৱি অৰ্থনীতিৰে পৰিচালিত ইউৰোপীয় সমাজখনে ঔদ্যোগিক অথবা কল-কাৰখানাকেন্দ্ৰিক অৰ্থনীতিৰে পৰিচালিত হ'বলৈ আৰম্ভ কৰিছিল; গ্ৰাম্য সমাজবোৰ নগৰীয়া আৰু ঔদ্যোগিক সমাজলৈ ৰূপান্তৰিত হৈছিল; হস্তশিল্প অথবা মানৱীয় শ্ৰমৰ স্থানত যন্ত্ৰ-পাতিৰ প্ৰয়োগ ঘটিছিল; সংযোগ পৰিবহন ব্যৱস্থা আৰু বহুল পৰিমাণৰ উৎপাদন কৌশল উন্নতি হৈছিল। উদ্যোগিক বিপ্লৱৰ ফলস্বৰূপে জন উৎপাদন বৃদ্ধি, অৰ্থনৈতিক বৃদ্ধি আৰু আয় বৃদ্ধি, জীৱন ধাৰণৰ মানদ্বন্দ্বৰ উন্নতি (যদিও এক শ্ৰেণীৰ মানুহৰ ক্ষেত্ৰতহে) আদি পৰিলক্ষিত হৈছিল। অৱশ্যে, এই বিপ্লৱত সমাজৰ কিছুমান বিশেষ কাৰকে ক্ৰিয়া কৰিছিল। সেইবোৰৰ ভিতৰত গাঁৱৰ পৰা নগৰ অঞ্চললৈ ঘটা

প্ৰব্ৰজন, জীৱন-যাপন আৰু কৰ্ম পৰিৱেশজনিত সমস্যা, শিশু দৰিদ্ৰতা, শ্ৰেণী অসমতা, মহিলাৰ মৰ্য্যাদাৰ অৱনমন আদিয়েই প্ৰধান।

উল্লেখিত প্ৰতিটো ঘটনাই ইউৰোপতউল্লেখযোগ্য পৰিৱৰ্তনৰ সূচনা কৰিছিল। যদিও পৰিৱৰ্তনৰ দিশসমূহ অনিশ্চিত আছিল, তথাপি সমাজত 'কি ঘটি আছে' সেই বিষয়ে জনাটো এক জৰুৰী বিষয় হৈ পৰিছিল। আগশাৰীৰ সমাজতাত্ত্বিকসকল গতিশীল পৰিৱৰ্তন সম্পৰ্কে সজাগ আছিল আৰু সেয়েহে তেওঁলোকে সমাজৰ ঘটনাপ্ৰবাহৰ পদ্ধতিগত বিশ্লেষণ দাঙি ধৰিব পৰা এক বিষয়ৰ (মাধ্যমৰ) প্ৰয়োজন অনুভৱ কৰিছিল। এইবাবেই, বিভিন্ন চিন্তাবিদ, যেনে— ফ্ৰান্সৰ আগষ্ট ক'ট (১৭৯৮-১৮৫৭), হেনৰি ছেইণ্ট ছাইমন (১৭৬০-১৮২৫), এলেক্সিচ দি টক্‌ভিলে (১৮০৫-১৮৫৯), ইমাইল দুৰখেইম (১৮৫৮-১৯১৭); জাৰ্মানীৰ কাৰ্ল মাৰ্ক্স (১৮১৮-১৮৮৩), মেক্স ৱেবাৰ (১৮৬৪-১৯২০), জৰ্জ ছিমেল (১৮৫৮-১৯১৮); ব্ৰিটেইনৰ হাৰ্বাট স্পেনচাৰ (১৮২০-১৯০৩) আৰু আন বহুতেই সমাজৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিবলৈ বিভিন্ন তাত্ত্বিক দিশৰ বিকাশ ঘটাইছিল।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ ক) ফৰাচী বিপ্লৱৰ সূচনা কেতিয়া হৈছিল?

.....

খ) সমাজতত্ত্ব শব্দটো কোন দুটা শব্দৰ পৰা আহিছে?

.....

১.৩ প্ৰবুদ্ধি

এইবাৰ সমাজতত্ত্ব আৰু সমাজতাত্ত্বিক চিন্তাধাৰাৰ সৈতে জড়িত দুটা প্ৰধান ধাৰণা 'প্ৰবুদ্ধি' আৰু 'প্ৰত্যক্ষবাদ'ৰ বিষয়ে আলোচনা কৰোঁ আহক।

প্ৰবুদ্ধি বা প্ৰবুদ্ধিৰ যুগে ইউৰোপীয় বৌদ্ধিক আন্দোলনৰ (সপ্তদশ-অষ্টাদশ শতিকালৈ) সময়ছোৱাক সূচায় যি বিজ্ঞান, দৰ্শন আৰু ৰাজনীতিৰ ক্ষেত্ৰত এক নাটকীয় বিপ্লৱৰ সূচনা কৰিছিল। এই বিপ্লৱে গীৰ্জা আৰু বাইবেলক লৈ প্ৰতিষ্ঠিত মধ্যযুগীয় বিশ্ব মতামতক অপসাৰণ কৰিছিল আৰু অভিজ্ঞতা তথা যুক্তিযুক্ততাৰ ভিত্তিত বিশ্বক এক নব্য দৃষ্টিৰে চোৱাৰ আৰ্হি প্ৰস্তুত কৰিছিল। এই সময়ত ৰজাৰ "স্বৰ্গীয় অধিকাৰ", সম্ভ্ৰান্ত শ্ৰেণীৰ সুবিধা আৰু পুৰোহিত সম্প্ৰদায়ৰ ওপৰত প্ৰশ্ন উত্থাপন হৈছিল তথা ক্ৰমানুসাৰে সমাজত উদাৰ, ধৰ্মনিৰপেক্ষ, গণতান্ত্ৰিক আদৰ্শৰ উত্থান ঘটিছিল। মুঠতে, এই যুগটো আছিল নতুন চিন্তাধাৰাৰ প্ৰকাশৰ এক নতুন দিশ। বিশ্বকোষৰ প্ৰকাশনৰ লগে লগে প্ৰবুদ্ধিৰ আন্দোলনে এক সুদূৰপ্ৰসাৰী সুযোগ লাভ কৰিছিল। সকলোৰে অৱদান সংগ্ৰহ কৰা আৰু পঢ়ুৱৈ সমাজলৈ মুকলিকৈ তথ্য আগবঢ়োৱাৰ এয়েই আছিল প্ৰথম

পদক্ষেপ। ফৰাছী বিপ্লৱৰ ওপৰত প্ৰবুদ্ধিৰ ধাৰণাই গভীৰ প্ৰভাৱ পেলাইছিল। ফৰাছী শ্লোগান "উদাৰতা, সমতা আৰু ভ্ৰাতৃত্ববোধ", মানুহ আৰু নাগৰিকৰ অধিকাৰ সম্পৰ্কীয় ঘোষণা-পত্ৰ, মানুহৰ প্ৰাকৃতিক আৰু অবিচ্ছিন্ন অধিকাৰসমূহৰ সংৰক্ষণ, অৰ্থাৎ "স্বাধীনতা, সম্পত্তি আৰু শোষণৰ নিয়ন্ত্ৰণ"ত এই বিপ্লৱৰ প্ৰভাৱ লেখত ল'বলগীয়া। প্ৰবুদ্ধিৰ বিকাশত বৰঙণি আগবঢ়োৱা বিশিষ্ট ব্যক্তিসকলৰ ভিতৰত ইংলেণ্ডৰ থমাছ হ'ব্‌ছ (১৫৮৮-১৬৭৯), জন ল'ক (১৬৩২-১৭০৪); ফ্ৰান্সৰ ভলটেয়াৰ (১৬৯৪-১৭৭৮), জ্যাঁ জ্যাঁক ৰুছো (১৭১২-১৭৭৮), বেৰণ দি মণ্টেছকিউ (১৬৮৯-১৭৫৫), ডেভিদ হিউম (১৭১১-১৭৭৬),আদাম স্মিথ (১৭২৩-১৭৯০) আৰু জার্মানীৰ ইমানুৱেল কাণ্ট (১৭২৮-১৮০৪) আদি প্ৰধান।

ইমানুৱেল কাণ্টে (১৭২৪-১৮০৪) তেখেতৰ ৰচনা "What is Enlightenment"ত উল্লেখ কৰা মতে, "প্ৰবুদ্ধি হৈছে এগৰাকী ব্যক্তিৰ স্ব-আৰোপিত অপ্ৰাপ্তবয়স্কতাৰ পৰা উত্থান। অসমৰ্থ ব্যক্তিয়ে কোনো পৰামৰ্শদাতাৰ অবিহনে কোনো বিষয় অনুধাৱণ কৰিব নোৱাৰে। যেতিয়া কোনো পৰামৰ্শদাতাৰ অভাৱ হয় বা ব্যক্তিগৰাকীৰ মাজত সমাধান সম্পৰ্কীয় উদ্যমৰ অভাৱ ঘটে, তেতিয়াই ই স্ব-আৰোপিত অপ্ৰাপ্তবয়স্কতাক সূচিত কৰে।" ব্যক্তিৰ প্ৰবুদ্ধিবোধ তেওঁৰ প্ৰাপ্তবয়স্কতাৰ ধাৰণাত লুকাই থাকে। ইয়াৰ দ্বাৰা তেওঁ স্বাধীনতাক বুজাইছে, অৰ্থাৎ সিদ্ধান্তৰ স্বাধীনতা, যুক্তিযুক্ততাৰ স্বাধীনতা ইত্যাদি। কাণ্টে অপ্ৰাপ্তবয়স্কতাক কৰ্তৃত্বৰ শিক্ষণ, যেনে— গীৰ্জা আৰু ৰাষ্ট্ৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল বুলি অভিহিত কৰিছে। সেই কাৰণে, প্ৰাপ্তবয়স্কতা প্ৰাপ্তিৰ ক্ষেত্ৰত এগৰাকী ব্যক্তিয়ে পৰস্পৰাগত কৰ্তৃত্বৰ অৱসান ঘটাই মুক্ত চিন্তাধাৰা আৰু আত্ম-যুক্তিযুক্ততা প্ৰয়োগ কৰা উচিত। ইমানুৱেল কাণ্টে ব্যক্ত কৰা মতে প্ৰবুদ্ধিৰ মূলমন্ত্ৰ হৈছে 'Sapere Aude' —যাৰ অৰ্থহৈছে 'জানিবলৈ সাহস কৰা'।

১.৩.১ বৈজ্ঞানিক বিপ্লৱ আৰু প্ৰবুদ্ধি

ষোড়শ আৰু সপ্তদশ শতিকাৰ বৈজ্ঞানিক বিপ্লৱৰ সমান্তৰালভাৱে প্ৰবুদ্ধিৰ গঠন আৰু উৎপত্তি হৈছিল। বৈজ্ঞানিক বিপ্লৱৰ সময়ত অনুসন্ধানৰ ফলত জ্যোৰ্তিবিজ্ঞানৰ বিশেষৰূপে বিকাশ ঘটিছিল। গীৰ্জাৰ মতামতৰ বিপক্ষে সৃষ্টি হোৱা প্ৰাৰম্ভিক প্ৰত্যাহ্বান ভূ-কেন্দ্ৰিক (Geocentric) তত্ত্বৰ ধাৰণাৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। ভূ-কেন্দ্ৰিক তত্ত্ব মতে গতিহীন পৃথিৱীখন সাৰ্বজনীন বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডৰ মধ্যস্থানত অৱস্থিত আৰু সকলোবোৰ গ্ৰহই পৃথিৱীৰ চাৰিওফালে প্ৰদক্ষিণৰত। বৈজ্ঞানিক বিপ্লৱৰ সময়ত এই ভূ-কেন্দ্ৰিক তত্ত্বটো বহুতো সমালোচনাৰ সন্মুখীন হৈছিল। আৰম্ভণিতে নিক'লাছ ক'পাৰনিকাছে (১৪৭৩-১৫৪৩) তেওঁৰ 'সূৰ্য্যকেন্দ্ৰিক তত্ত্ব'ৰ জৰিয়তে ইয়াক সমালোচনা কৰিছিল। ক'পাৰনিকাছে তেওঁৰ গ্ৰন্থ 'On the Revolutions of the Heavenly Spheres' বা সূৰ্য্যকেন্দ্ৰিক তত্ত্বৰ জৰিয়তে ব্যক্ত কৰিছে যে সূৰ্য্যহে বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডৰ মধ্যস্থানত অৱস্থিত, পৃথিৱীখন নহয়; আৰু সকলো গ্ৰহই সূৰ্য্যক প্ৰদক্ষিণ কৰে। ক'পাৰনিকাছৰ কৰ্ম আৰু

ধাৰণাই বৈজ্ঞানিক ক্ষেত্ৰখনত থকা অন্যান্য ব্যক্তিসকলকো প্ৰভাৱান্বিত কৰিছিল। সেইসকলৰ ভিতৰত জহানচ্ কেপলাৰ (১৫৭১-১৬২৩), গেলিলিঅ' গেলিলি (১৫৬৪-১৬৪২) আৰু আইজাক নিউটন (১৬৪২-১৭২৭) আদিয়েই প্ৰধান।

জ'হানচ্ কেপলাৰে তেওঁৰ গ্ৰহ-গতি সম্বন্ধীয় তিনিটা নীতিৰ (Three laws of Planetary Motion) জৰিয়তে ক'পাৰনিকাছৰ সূৰ্য্যকেন্দ্ৰিক তত্ত্বৰ বিকাশ ঘটাইছিল। তেওঁ কৈছিল যে গ্ৰহবোৰে বিভিন্ন গতিৰে বৃত্তাকাৰ কক্ষপথতকৈ ডিম্বাকাৰ কক্ষপথেৰেহে সূৰ্য্যক প্ৰদক্ষিণ কৰে। আনহাতে, গেলিলিঅ' গেলিলিয়ে তেওঁৰ নৱতম সৃষ্টি দূৰবীক্ষণ যন্ত্ৰৰ সহায়ত ক'পাৰনিকাছৰ সূৰ্য্যকেন্দ্ৰিক তত্ত্ব সুদৃঢ় ৰূপ প্ৰতিষ্ঠা কৰাত অৰিহণা যোগাইছিল। বৈজ্ঞানিক বিপ্লৱৰ প্ৰভাৱশালী ব্যক্তি নিউটনে ক'পাৰনিকাছ, কেপ্লাৰ আৰু গেলিলিঅ'ৰ কৰ্মৰাজিৰ সমন্বয় ঘটাই"মধ্যাকৰ্ষণ নীতি" বা "গতি সম্বন্ধীয় নীতি"ৰ বিকাশ ঘটাইছিল। নিউটনে তেওঁৰ গ্ৰন্থ, 'Principia Mathematica' (১৬৮৭)ত ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছে যে সৌৰজগতৰ কাৰ্য্যকলাপ কিছু গাণিতিক নীতি-নিয়মৰ মাজেৰে সম্পন্ন হয়। নিউটনৰ গতি সম্বন্ধীয় নীতি বা মধ্যাকৰ্ষণ নীতিয়ে বৰ্ণনা কৰিছে যে বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডৰ সকলো গ্ৰহে এটাই আনটোক আকৰ্ষণ কৰি থাকে আৰু নিজস্ব মধ্যাকৰ্ষণীয় শক্তিৰে সূৰ্য্যক প্ৰদক্ষিণ কৰি থাকে। এনে ধৰণৰ বৈজ্ঞানিক চিন্তাধাৰাৰ অগ্ৰগতিৰ দ্বাৰা বুজা যায় যে বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ড কিছুমান প্ৰাকৃতিক নিয়মৰ জৰিয়তে পৰিচালিত হয়। এনে ধৰণৰ বৈজ্ঞানিক অনুসন্ধানে গীৰ্জাৰ গোঢ়া মতামতক প্ৰত্যাহ্বান জনাইছিল।

১.৩.২ প্ৰবুদ্ধিৰ যুগ

বিজ্ঞানৰ নতুন চিন্তাধাৰাৰ উত্থানে কেৱল পৌৰাণিক ভূ-কেন্দ্ৰিক ধাৰণাক অগ্ৰাহ্য কৰাই নহয়, ই বিভিন্ন ব্যক্তিক ব্যক্তিক সামাজিক, ৰাজনৈতিক আৰু অৰ্থনৈতিক গাঁথনিৰ নতুন দিশেৰে আলোচনা কৰাত উদগণি যোগাইছিল। ক'পাৰনিকাছৰ পৰা আৰম্ভ কৰি নিউটনলৈ সৃষ্টি হোৱা নতুন বৈজ্ঞানিক অগ্ৰগতিয়ে গীৰ্জাই শিকোৱা পৌৰাণিক আৰু মধ্যযুগীয় বিশ্ব মতামত প্ৰসঙ্গত বিভিন্ন ইউৰোপীয় চিন্তাবিদৰ মনত সন্দেহৰ উদ্ৰেক কৰিছিল। যিটো ধাৰণাই প্ৰবুদ্ধিৰ যুগৰ বহুতো চিন্তাবিদক অনুপ্ৰেৰণা দিছিল সেই ধাৰণাটো হ'ল যিহেতু প্ৰাকৃতিক বিশ্বখন যুক্তিশীল, সেয়েহে সামাজিক বিশ্বও যুক্তিপূৰ্ণ হোৱাটো উচিত। তেওঁলোকে বিশ্বাস কৰিছিল যে মানৱ সমাজক অধ্যয়ন কৰাৰ ক্ষেত্ৰত অন্ধ-বিশ্বাসতকৈ বৈজ্ঞানিক পদ্ধতিক অধিক গুৰুত্ব দিয়া উচিত। সামাজিক, ৰাজনৈতিক, অৰ্থনৈতিক আদি সামাজিক সমস্যাসমূহ সমাধান আৰু উন্নয়ণৰ ক্ষেত্ৰত তেওঁলোক আশাবাদী আছিল আৰু এখন সুন্দৰ আৰু সুস্থ সমাজ গঢ়াত মনোনিৱেশ কৰিছিল। তলত প্ৰবুদ্ধিৰ যুগত ৰাজনৈতিক, ধৰ্মীয় আৰু অৰ্থনৈতিক ক্ষেত্ৰত সৃষ্টি হোৱা বৌদ্ধিক বিকাশ কিছুমানৰ বিষয়ে সংক্ষেপে বৰ্ণনা কৰা হ'ল।

প্ৰথমে, প্ৰবুদ্ধিৰ যুগত ৰজাৰ "স্বৰ্গীয় অধিকাৰ" আৰু ৰাজতন্ত্ৰক প্ৰশ্ন কৰা কিছুমান ৰাজনৈতিক চিন্তাধাৰাৰ সৃষ্টি হৈছিল। "স্বৰ্গীয় অধিকাৰ" তত্ত্ব হৈছে এক নীতি যি চৰম ৰাজকীয় শাসনব্যৱস্থাক সমৰ্থন জনায় আৰু লগতে নিৰ্দেশ কৰে যে ৰজাই তেওঁৰ ক্ষমতা আৰু কৰ্তৃত্ব প্ৰত্যক্ষভাৱে ভগৱানৰ পৰা লাভ কৰা হেতুকে প্ৰজাৰ পৰিৱৰ্তে সমস্ত কাৰ্য্যকলাপৰ বাবে তেওঁ একমাত্ৰ ভগৱানৰ ওচৰতহে দায়বদ্ধ। প্ৰজাৰ পৰিৱৰ্তে ৰজাৰ বাবে অনুকুল এই স্বৰ্গীয় অধিকাৰ তত্ত্ব বিভিন্ন সমালোচনাৰ সন্মুখীন হৈছিল।

থমাছ হ'বছ্ তেওঁৰ দাৰ্শনিক চৰমতাক সমৰ্থন জনাবৰ কাৰণে "ইংলেণ্ডৰ ৰক্তাক্ত গৃহ যুদ্ধ" (১৬৪২-১৬৪৯)ৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত 'Leviathan' (১৬৫১) গ্ৰন্থখন লিখি উলিয়াইছিল। হ'বছৰ মতে মানুহ প্ৰাকৃতিক অৱস্থাত (State of Nature) বা প্ৰাক্-চৰকাৰ সমাজত (Pre-Government Society) স্থায়ীভাৱে দানৱিক, প্ৰতিদ্বন্দ্বী, স্বাৰ্থপৰ, দ্বন্দ্ব-খৱিয়ালত আৰু সমস্যা জৰ্জৰিত প্ৰকৃতিৰ আছিল। মানুহে এনে প্ৰকৃতিৰ কাৰণে প্ৰাকৃতিক অৱস্থাটোক হ'বছে যুদ্ধৰ ৰাষ্ট্ৰ (State of War) হিচাপে বা 'Bellum Omnium Contraonmes' (সকলোৰে সকলোৰ বিপক্ষে কৰা যুদ্ধ) বুলি আখ্যা দিছিল। হ'বছে কৈছে যে প্ৰকৃতি ৰাজ্যত মানুহৰ জীৱনটো "নিঃসঙ্গ, ভয়ঙ্কৰ, দুৰ্ভগীয়া, ঘৃণনীয় আৰু চুটি"। সেয়েহে, তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে যুদ্ধৰ ৰাষ্ট্ৰত এজন চৰম শাসকৰ অবিহনে মানুহে ইজনে আনজনক হত্যা কৰিব। মানুহৰ মাজৰ ধ্বংসলীলা নিয়ন্ত্ৰণ কৰিবলৈ এজন ক্ষমতাশালী শাসকৰ অত্যন্ত প্ৰয়োজন আছিল। কালক্ৰমত মানুহে আইন আৰু নিৰ্দেশ মানি চলিবলৈ নিজৰ স্বাধীনতাক চৰম শাসকৰ ওচৰত সমৰ্পণ কৰি সামাজিক চুক্তিৰে চুক্তিবদ্ধ হ'বলৈ আগবাঢ়ি আহিছিল। প্ৰজাসকলে ৰজাৰ বিৰুদ্ধে এনে পৰিস্থিতিত কেতিয়াও বিদ্ৰোহ কৰিব নোৱাৰিছিল আৰু ৰজাই বা ৰাজপ্ৰসাদৰ গৰাকীয়ে যিকোনো উপায় অৱলম্বন কৰি প্ৰজাক নিয়ন্ত্ৰণত ৰখাৰ অধিকাৰ লাভ কৰিছিল। এইখিনিতে উল্লেখ কৰা দৰকাৰ যে যদিও হ'বছে চৰম ৰাজতন্ত্ৰক সমৰ্থন জনাইছিল, কিন্তু একে সময়তে তেওঁ ৰজাৰ স্বৰ্গীয় অধিকাৰকো অগ্ৰাহ্য কৰিছিল। হ'বছৰ এই ধাৰণাই কেতিয়াও যথাৰ্থ জনপ্ৰিয়তা অৰ্জন কৰিব পৰা নাছিল। সেয়েহে পাছৰ পৰ্য্যায়ৰ চিন্তাবিদসকলে তেওঁৰ ধাৰণাক অতিক্ৰম কৰি নতুন তত্ত্বৰ বিকাশ ঘটাইছিল।

জন ল'কে তেওঁৰ প্ৰতিনিধিত্বমূলক চৰকাৰৰ ওপৰত আধাৰিত গ্ৰন্থ 'Two Treatises Government' (১৬৯০)ত তেওঁৰ ৰাজনৈতিক তত্ত্বৰ বিকাশ ঘটাইছিল। প্ৰবুদ্ধিৰ যুগৰ অন্যান্য বহুতো ৰাজনৈতিক চিন্তবিদৰ দৰে জন ল'কো "স্বৰ্গীয় অধিকাৰ তত্ত্বৰ" বিৰোধী আছিল। তেওঁ ইংলেণ্ডৰ গৌৰৱময় বিপ্লৱৰ প্ৰত্যুত্তৰ ৰূপে তেওঁৰ বিখ্যাত গ্ৰন্থখন লিখিছিল আৰু সেই গৌৰৱময় বিপ্লৱক ইংলেণ্ডত চৰমতন্ত্ৰবাদৰ অৱসানৰ এক ৰক্তহীন বিপ্লৱ হিচাপে আখ্যা দিছিল। ল'কৰ মতে এখন চৰকাৰ হৈছে শাসক আৰু প্ৰজাৰ মাজত হোৱা এক চুক্তি। তেওঁ কৈছে যে মানুহে "জীৱন, স্বাধীনতা আৰু সম্পত্তিৰ মালিকীস্বত্ব" সম্বন্ধীয় কিছুমান নিশ্চিত প্ৰাকৃতিক অধিকাৰ জন্মগতভাৱে লাভ কৰে

আৰু এই অধিকাৰসমূহৰ ৰক্ষণাবেক্ষণৰ কাৰণে এক সামাজিক চুক্তিৰ অন্তৰ্ভুক্ত হৈ এখন চৰকাৰ গঠন কৰে। এনেদৰে গঠিত চৰকাৰখনৰ মানুহৰ অধিকাৰসমূহ ৰক্ষণাবেক্ষণ দিয়াৰ সম্পূৰ্ণ দায়িত্ব থাকে আৰু কোনো কাৰণত যদি চৰকাৰ মানৱাধিকাৰ সংৰক্ষণত ব্যৰ্থ হয়, তেন্তে প্ৰজাসকলে তেনে চৰকাৰক ক্ষমতাচ্যুত কৰাৰ সম্পূৰ্ণ অধিকাৰ লাভ কৰে। সেয়েহে, ল'কৰ ভাষাত, "চৰকাৰ গঠনৰ কাৰ্য্য কোনো স্বৰ্গীয় পৰিঘটনা নহয়, বৰঞ্চ ই সামাজিক চুক্তিৰ অধীনস্থ এক প্ৰজাসৃষ্ট কাৰ্য্য।"

জ্যাঁ জ্যাঁক ৰুছো সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক ফ্ৰান্সৰ সংৰচনা সম্পৰ্কে সচেতন আৰু কঠোৰ আছিল। ৰুছোৱে ১৭৬২ চনত 'The Social Contract' নামৰ এখন গ্ৰন্থ লিখিছিল, য'ত তেওঁ ফ্ৰান্সৰ ৰাজনৈতিক পদ্ধতিৰ ওপৰত এক জটিল বিশ্লেষণ আগবঢ়াইছিল। সেই সময়ৰ অন্যান্য বহুতো ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদৰ দৰে তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে চৰকাৰ এখন স্বৰ্গীয় বা দৈৱিক নহয়, বৰঞ্চ সামাজিক চুক্তিৰ দ্বাৰা সৃষ্ট। যদিও তেওঁ ব্যক্তিগত অধিকাৰ আৰু স্বাধীনতাৰ সমৰ্থক আছিল, তথাপি তেওঁ 'সাধাৰণ ইচ্ছা' (General Will) সমৃদ্ধ এক সাম্প্ৰদায়িক চৰকাৰৰ পোষকতা কৰিছিল। ৰুছোৰ মতে সামূহিক দলৰ সৃষ্টি বা সকলো নাগৰিকৰ ইচ্ছাৰ ওপৰত সাৰ্বভৌমত্বৰ সৃষ্টি হয়। তেওঁ লগতে কৈছে যে ব্যক্তি এজনৰ ব্যক্তিগত অভিপ্ৰায়ক উপস্থাপন কৰাৰ ক্ষেত্ৰত ব্যক্তি বিশেষৰ নিজা ইচ্ছা বা আকাংক্ষা থাকে, আনহাতে সাৰ্বভৌমত্বৰ ধাৰণাই প্ৰত্যেক নাগৰিকৰ উমৈহতীয়া ইচ্ছাক (General Will) অগ্ৰাধিকাৰ দিয়ে। সেয়েহে, কিছু কিছু সময়ত ৰাজহুৱা স্বাৰ্থৰ খাতিৰত ব্যক্তিগত স্বাৰ্থক আওঁকাণ কৰিবলগীয়া হ'ব পাৰে।

১৭৪৮ চনত বেৰণ দি মণ্টেচকিউৱে তেওঁৰ 'The Spirit of the Laws' গ্ৰন্থখন লিখি উলিয়াইছিল। ফৰাছী ৰাজতন্ত্ৰৰ প্ৰসঙ্গত চৰমতন্ত্ৰবাদক তেওঁ কঠোৰ ভাষাৰে সমালোচনা কৰিছিল। তেওঁ 'The Spirit of the Laws'ত ৰাষ্ট্ৰ আৰু ক্ষমতাৰ বিভাজন সম্পৰ্কে আলোচনা কৰিছিল। তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে কাৰ্য্যপালিকা, বিধানমণ্ডল, ন্যায়পালিকা আদি চৰকাৰৰ ভাগসমূহৰ মাজত ভাৰসাম্য বজাই ৰাখিবৰ কাৰণে ক্ষমতাৰ পৃথকীকৰণ অতিকৈ প্ৰয়োজনীয়। এই বিভাজনৰ জৰিয়তে চৰকাৰৰ প্ৰত্যেকটো ভাগে ইটোৱে সিটোক সমায় কৰাৰ পূৰ্ণ সুযোগ লাভ কৰে আৰু তাৰ দ্বাৰা একনায়কত্ববাদৰ অৱসান ঘটি স্বাধীনতা সংৰক্ষিত কৰিব পৰা যায়।

দ্বিতীয়তে, যদিও প্ৰবুদ্ধিক মাজে সময়ে ধৰ্মৰ 'শত্ৰু' বুলি অভিহিত কৰা হয়, তথাপি অন্ধবিশ্বাস আৰু চৰম প্ৰকৃতিবাদ (Supernaturalism)ৰ দৰে ধৰ্মীয় বিষয়হে প্ৰবুদ্ধিৰ ধাৰণাই বিৰুদ্ধাচৰণ কৰে। যি কি নহওঁক, প্ৰবুদ্ধিৰ যুগত ধৰ্মীয় বিশ্বাসৰ 'সত্যমূল্য' (Truth-Value) বা যুক্তিযুক্ততা আৰু সমাজও ধৰ্মৰ সঠিক স্থান মূল আলোচনাৰ বিষয়বস্তু আছিল। সকলোবোৰ বিষয়ৰ ভিতৰত "যুক্তিযুক্ত চৰম প্ৰকৃতিবাদ" (Rational Supernaturalism) আৰু "সৃষ্টিবাদ" (Deism) বিষয় দুটাৰ প্ৰবুদ্ধিৰ সময়ত যথাৰ্থভাৱে বিকাশ ঘটিছিল। "চৰম যুক্তিযুক্ত প্ৰকৃতিবাদ"ৰ লগত জড়িত চিন্তবিদসকল,

যেনে— জন ল'ক উইলিয়াম চিলিংৱৰ্থ (১৬০২-১৬৪৪), জন টিলোট্চন (১৬৩০-১৬৯৪) আদিয়ে কম-বেছি পৰিমাণে আধুনিক স্থায়ীত্ব অৰ্জন কৰিছিল। তেওঁলোকে বিশ্বাস কৰিছিল যে যিকোনো ধৰণৰ উদঘাটন যুক্তিপূৰ্ণভাৱে অনুসৰণ কৰা উচিত। উদাহৰণ স্বৰূপে, যদি কোনো আশ্চার্য্য সংঘটিত হয়, তেন্তে এনে আশ্চার্য্যৰ আঁৰত যুক্তিপূৰ্ণ ব্যাখ্যা থকাটো প্ৰয়োজনীয়। তেওঁলোকে ইয়াকো বিশ্বাস কৰিছিল যে নৈতিকতাৰ বিকাশৰ ক্ষেত্ৰত উদঘাটন কাৰ্য্য নীতিগত হোৱাটো বাঞ্ছনীয়। অন্যহাতে, সৃষ্টিবাদীসকলে ভগৱানক বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডৰ সৃষ্টিকৰ্তা বুলি ভাবিছিল যদিও কম-বেছি পৰিমাণে তেওঁলোকে ভগৱাণক "সময় স্ৰষ্টা" হিচাপেহে নিৰীক্ষণ কৰিছিল। তেওঁলোকৰ মতে ভগৱানে প্ৰকৃততে কিছুমান নিৰ্দ্ধাৰিত "প্ৰাকৃতিক নিয়ম"ৰ জৰিয়তে বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ড সৃষ্টি কৰিছিল আৰু ইয়াক যন্ত্ৰৰ দৰে স্বয়ংক্ৰিয়ভাৱে কাৰ্য্য সম্পাদন কৰাৰ ক্ষেত্ৰত স্বাধীনতা প্ৰদান কৰিছিল। সেয়ে তেওঁলোকে ভাবিছিল যে ভগৱানৰ এই সৃষ্টি বা কাৰ্য্যই ৰহস্য সংঘটিত কৰিব নোৱাৰে। সৃষ্টিবাদীসকলে ধৰ্মীয় নীতি আৰু বিশ্বাসৰ উৎস হিচাপে উদঘাটনৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল হোৱাৰ বিৰোধিতা কৰিছিল আৰু "প্ৰাকৃতিক ধৰ্ম"ৰ প্ৰসঙ্গক সমৰ্থন আগবঢ়াইছিল। কেইগৰাকীমান বিখ্যাত সৃষ্টিবাদী হৈছে ক্ৰমে ভল্টেয়াৰ, জন টোলাণ্ড (১৬৭০-১৭২২) আৰু মেথিউ (১৬৫৫-১৭২২)। কিছুমান চিন্তাবিদে গীৰ্জাৰ প্ৰতিনিধিবৰ্গই অযুক্তিসঙ্গতভাৱে সৰ্বসাধাৰণৰ পৰা কৰ সংগ্ৰহ কৰা কাৰ্য্যৰ তীব্ৰ বিৰোধিতা কৰিছিল।

তৃতীয়তে, যিটো সময়ত কিছুমান চিন্তাবিদে ৰাজনৈতিক আৰু ধৰ্মীয় তত্ত্বৰ বিকাশ ঘটাইছিল, তেনে সময়ত আন কিছুমানে অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন প্ৰসঙ্গত চিন্তাৰ উন্মেষ ঘটাইছিল। তেনে এগৰাকী বিখ্যাত স্কটিছ অৰ্থনীতিবিদ হ'ল আদাম স্মিথ (১৭২৭-১৭৯০)। ১৭৭৬ চনত প্ৰকাশিত তেওঁৰ গ্ৰন্থ 'Wealth of Nations'ত "ব্যৱসায়বাদ" নিয়ন্ত্ৰণ প্ৰসঙ্গত তেওঁ চৰকাৰৰ কঠোৰ ভূমিকাৰ বিৰোধিতা কৰিছিল। ব্যৱসায়বাদ হৈছে ষোড়শৰ পৰা অষ্টাদশ শতিকালৈ চলি থকা এক অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থা। এই ব্যৱস্থাৰ প্ৰধান লক্ষ্য আছিল দেশৰ বাণিজ্যিক স্বাৰ্থজড়িত সকলো কাৰ্য্যতে চৰকাৰী নিয়ন্ত্ৰণ খটুৱাই দেশৰ সম্পদ বৃদ্ধি কৰা। যি কি নহওঁক, স্মিথে চৰকাৰৰ হস্তক্ষেপৰ বিৰোধিতা কৰিছিল আৰু "লেইচেজ্ ফৈয়াৰ" (Laissez) বা মুক্ত বাণিজ্যক সমৰ্থন কৰিছিল। স্মিথৰ মতে অৰ্থনৈতিক ক্ষেত্ৰখনত ব্যক্তি স্বাধীনতা থকাটো প্ৰয়োজন।

জৰ্জ ৰিট্জাৰে সংক্ষেপে কৈছে যে, "মুঠতে প্ৰবুদ্ধি হৈছে এক বিশ্বাস যাৰ জৰিয়তে মানুহে যুক্তি আৰু অভিজ্ঞতামূলক গৱেষণাৰ জৰিয়তে বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডক নিয়ন্ত্ৰণ কৰিবলৈ সমৰ্থ হয়। ইয়াৰ কাৰণ হ'ল,যিহেতু ভৌতিক বিশ্বখন প্ৰাকৃতিক নিয়মৰ অধীন, সেয়ে সামাজিক বিশ্বও একেদৰে প্ৰাকৃতিক নিয়মৰ দ্বাৰাই নিয়ন্ত্ৰিত। সেয়েহে, ক'ব পাৰি যে দাৰ্শনিকসকলহে এই সামাজিক নিয়ম সৃষ্টিত মূল গুৰি ধৰোঁতা। কাৰণ, এই ক্ষেত্ৰত তেওঁলোক যুক্তি আৰু গৱেষণা সুন্দৰকৈ ৰূপায়ণ কৰে। যেতিয়া সামাজিক

বিশ্বৰ কৰ্ম সম্পৰ্কে চিন্তাবিদসকলে বুজি উঠিছিল, তেতিয়াই তেওঁলোকে সমগ্ৰ বিশ্বক এখন যুক্তিপূৰ্ণ বিশ্বলৈ ৰূপান্তৰ কৰিবলৈ লক্ষ্য স্থিৰ কৰিছিল।

১.৩.৩ প্ৰবুদ্ধিৰ প্ৰতি ৰক্ষণশীল প্ৰতিক্ৰিয়া

প্ৰবুদ্ধিৰ ধাৰণাৰ প্ৰতি ৰক্ষণশীল প্ৰতিক্ৰিয়াৰ সৃষ্টি হৈছিল। ফৰাছী বিপ্লৱ প্ৰসঙ্গত এই প্ৰতিক্ৰিয়া তীব্ৰতৰ হৈছিল। বিপ্লৱৰ জটিল পৰ্য্যায়, "সন্ত্ৰাসৰ শাসনকাল" (Regime of Terror) চলি থকাৰ সময়ত উদ্ভৱ হোৱা প্ৰতিক্ৰিয়াৰ কথা বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য। জোচেফ দি মেইচ্‌টাৰ (১৭৫৩-১৮২১) আৰু লুইচ দি বোনাল্ড (১৭৫৪-১৮৪০)আদিৰ দৰে বিপ্লৱী সংৰক্ষণবাদীসকলে অকল ফৰাছী বিপ্লৱৰ বিৰোধিতা কৰাই নহয়, প্ৰবুদ্ধিৰ ধাৰণাৰো বিৰোধিতা কৰিছিল। প্ৰবুদ্ধিৰ ধাৰণাই পৰম্পৰাগত বিশ্বাসক অপসাৰিত কৰি বিপ্লৱৰ উত্থানত উদগনি যোগাইছিল বুলি তেওঁলোকে মত প্ৰকাশ কৰিছিল। বিপ্লৱৰ ফলত সৃষ্টি হোৱা "সামাজিক বিশৃংখলতাক" লৈ তেওঁলোক যথেষ্ট উদ্বিগ্ন হৈ পৰিছিল। তেওঁলোকে সামাজিক ভাৰসাম্য বজাই ৰখাৰ ক্ষেত্ৰত অৰিহণা যোগোৱা সকলো পৰম্পৰা আৰু বিশ্বাসক প্ৰশংসা কৰিছিল।

সেইবাবে, যেতিয়া সমাজতত্ত্বত প্ৰবুদ্ধিৰ ধাৰণাটো, বিশেষকৈ ফৰাছী সমাজতত্ত্বৰ পটভূমিত উল্লেখ কৰা হয়, তেতিয়াই ৰিট্‌জাৰে কোৱা "প্ৰবুদ্ধি আৰু প্ৰবুদ্ধিৰ বিৰোধীতা সংমিশ্ৰণ"ৰ বিষয়ে আলোচনা চলে। ফৰাছী পণ্ডিত এলেক্সিচ দি টক্‌ভিল পোণপটীয়াভাৱে প্ৰবুদ্ধিৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হৈছিল। অন্যহাতে আগষ্ট ক'টে আৰু ইমাইল্ দুৰখেইমৰ ওপৰত প্ৰবুদ্ধিৰ ধাৰণা আৰু প্ৰভাৱ মিশ্ৰিত আছিল, প্ৰথমতে, তেওঁলোকে বিজ্ঞান আৰু বৈজ্ঞানিক অনুসন্ধানৰ মাজত ভাৰসাম্য বজাই ৰাখিছিল আৰু দ্বিতীয়তে, তেওঁলোকে সামাজিক পৰিপক্কতাক সমৰ্থন জনাইছিল।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ ক) 'The Social Contract' নামৰ গ্ৰন্থখন কোনে লিখিছিল ?

.....

খ) 'Wealth of Nations' গ্ৰন্থখন কোন চনত প্ৰকাশিত হৈছিল ?

.....

১.৪ প্ৰত্যক্ষবাদ

সমাজতত্ত্বত প্ৰত্যক্ষবাদ হৈছে আগষ্ট ক'টৰ দ্বাৰা সৃষ্ট এক তত্ত্বিক আৰু পদ্ধতিগত ধাৰণা। প্ৰত্যক্ষবাদে সামাজিক বিশ্বৰ অনুসন্ধান প্ৰাকৃতিক বৈজ্ঞানিক পদ্ধতিৰ প্ৰয়োগক সূচায়। ক'টৰ

প্রত্যক্ষবাদ সম্পর্কে থকা ধাৰণা আৰু আগ্রহ সমাজতত্ত্বৰ প্রতি থকা আগ্রহৰ লগত সংলগ্ন। ক'টে আৰম্ভণিতে সামাজিক বিশ্বৰ অধ্যয়ণৰ ক্ষেত্রত এক পদ্ধতিগত বিষয়ৰ উদ্ভাৱনৰ কথা চিন্তা কৰিছিল। সেই সময়তে গণিত, জ্যোতির্বিজ্ঞান, পদার্থবিজ্ঞান, জীৱবিজ্ঞান আৰু ৰাসায়নবিজ্ঞান আদিৰ দৰে প্রাকৃতিক বিজ্ঞানসমূহ সফলতাৰ শীর্ষ বিন্দুত আছিল। ক'টে বিশ্বাস কৰিছিল যে প্রাকৃতিক বিশ্বৰ লগতে সমাজখনো কিছুমান নীতিৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্রিত যাক বৈজ্ঞানিকভাৱে আৱিষ্কাৰ কৰিব পাৰি। একমাত্র বৈজ্ঞানিকসকলহে এই আৱিষ্কাৰসমূহৰ কাৰণে দ্বায়বদ্ধ। ক'টে প্রাকৃতিক বিজ্ঞান (বিশেষকৈ পদার্থবিজ্ঞান)ৰ দ্বাৰা যথেষ্ট পৰিমাণে প্রভাৱিত হৈছিল আৰু সেইবাবে সামাজিক বিশ্বৰ অধ্যয়ন কৰাৰ ক্ষেত্রতো একেই পদ্ধতি ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ আগ্রহ প্রকাশ কৰিছিল। তেওঁৰ গ্রন্থ 'Positive Philosophy'ত প্রথমে সামাজিক বিশ্বৰ অধ্যয়ণৰ বিজ্ঞানক 'Social Physics' বা সামাজিক পদার্থবিদ্যা আৰু পাছলৈ সমাজতত্ত্ব হিচাপে নামাকৰণ কৰিছিল। ক'টৰ ভাষাত, "সমাজতত্ত্ব... এক শব্দ যিটো মোৰ সামাজিক পদার্থবিদ্যাৰ উদ্‌ঘাটনত সহায়ক হ'ব।" আকৌ ক'টে তেওঁৰ প্রত্যক্ষবাদী বিজ্ঞানৰ ধাৰণা প্রসঙ্গত কৈছিল যে গণিত, জ্যোতির্বিজ্ঞান, পদার্থবিজ্ঞান, জীৱবিজ্ঞান, ৰসায়ণবিজ্ঞান আদি সকলো বিজ্ঞানৰ ভিতৰত সমাজতত্ত্বৰ বিষয়বস্তু আটাইতকৈ জটিল আৰু সেয়েহে "ই আটাইতকৈ কঠিন আৰু প্রয়োজনীয় বিষয়"। বিষয়টো জটিল আৰু প্রয়োজনীয় এই কাৰণে যে ই মানুহ আৰু সামাজিক জীৱনৰ লগত জড়িত আৰু এই দুয়োটা কথাই প্রাকৃতিক বিশ্বৰ দৰে স্থিৰ নহয়।

ক'টে তেওঁৰ প্রত্যক্ষবাদী সমাজতত্ত্বত তিনিটা মূল ভেটিৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। সেইকেইটা হ'ল— নিৰীক্ষণ, পৰীক্ষণ আৰু তুলনা। এই তিনিটা কথা হ'ল সামাজিক বিশ্বৰ গৱেষণা কৰা আৰু তথ্য উদ্‌ঘাটনৰ আধাৰ। তেওঁৰ মতে নিৰীক্ষণ কিছুমান তত্ত্বৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হোৱা উচিত, অন্যথা সামাজিক বিশ্বত কি বিচাৰিব লাগে আৰু যি বিচাৰি পালোঁ তাৰ বৈশিষ্ট্য আমি উপলব্ধি কৰিব নোৱাৰো। সেয়েহে, নিৰীক্ষণ সদায় কিছু সামাজিক নীতিৰ অন্তর্ভুক্ত হোৱা উচিত। সামাজিক পৰিঘটনাৰ পৰীক্ষণ প্রাকৃতিক বিশ্বৰ পৰীক্ষণৰ দৰে সহজ কাম নহয়। পৰিঘটনাবোৰৰ 'প্রাকৃতিক পৰীক্ষণ' কৰিব পৰা যায়। এই পৰিৱেশত সংঘটিত কোনো এক নির্দিষ্ট পৰিঘটনাৰ ফলাফলবোৰ তেনে পৰিঘটনা সংঘটিত নোহোৱা আন এক পৰিস্থিতিত নিৰীক্ষণ আৰু তুলনা কৰি চাব পৰা যায়। তুলনাৰ ধাৰণাক তিনিটা উপভাগত ভাগ কৰা হৈছে। প্রথমে, মানুহ আৰু নিম্নস্তৰৰ জীৱৰ মাজত তুলনা সম্পাদন কৰিব পাৰি। দ্বিতীয়তে, বিশ্বৰ সামাজিক অংশবোৰৰ মাজত তুলনা কৰিব পাৰি। তৃতীয়তে, সমাজৰ বিভিন্ন ঐতিহাসিক স্তৰৰ মাজত তুলনা কৰিব পাৰি। ক'টৰ মতে প্রথম তুলনাটো আটাইতকৈ প্রয়োজনীয়। তেওঁ ঐতিহাসিক তুলনাক বর্তমান আৰু অতীতৰ মাজত তুলনা কৰি ভৱিষ্যৎ গঢ়াৰ এক পদ্ধতি ৰূপে শ্রেণীবিভক্ত কৰিছিল। এইখিনিতে এটা গুৰুত্বপূর্ণ কথা উল্লেখ কৰাটো ভাল হ'ব যে 'প্রত্যক্ষবাদ'ৰ দ্বাৰা ক'টেই ভৌতিক, জৈৱিক আৰু সামাজিক ক্ষেত্রত 'পৰিঘটনাৰ নীতি, অন্বেষণ কৰা বিজ্ঞানৰ কথা বুজাইছিল। তেওঁৰ মতে এনে নীতিৰ প্রধান সমষ্টি হ'ল দুটা— (ক) সহ-অৱস্থানৰ নীতি, (খ) উত্তৰাধিকাৰৰ নীতি।

প্ৰথম নীতিটোৱে পৰিঘটনাৰ উপাদান অথবা কাৰকবোৰৰ মাজত থকা সাৰ্বজনীনভাৱে নিৰীক্ষণসাধ্য সম্পৰ্কবোৰৰ কথা বুজায়। দ্বিতীয় নীতিটোৱে উপাদান অথবা কাৰকবোৰৰ মাজত থকা ঐতিহাসিকভাৱে নিৰীক্ষণসাধ্য ভাৰ অথবা সম্পৰ্কবোৰৰ কথা বুজায়। এই প্ৰেক্ষাপটত ক'টেই দুয়োটা নীতিক এক নিৰ্দিষ্ট পৰিঘটনাৰ ক্ৰমে 'সামাজিক স্থিতিশীলতা' আৰু 'সামাজিক গতিশীলতা' নাম দিছিল। সেয়েহে শিক্ষাৰ্থীসকলে ক'টেৰ 'প্ৰত্যক্ষ বিজ্ঞান'ৰ ধাৰণাটো ভালদৰে বুজি লোৱাটো অতি জৰুৰী।আন এটা জৰুৰী কথা হ'ল ক'টেৰ প্ৰত্যক্ষবাদক অভিধাটোৰ সম্পূৰ্ণ আক্ষৰিক অৰ্থত বৰ্ণনা নকৰায় শ্ৰেয়। অৰ্থাৎ, ক'টৰ প্ৰত্যক্ষবাদ মানে যিটো 'নিশ্চিতভাৱে হয় অথবা আছে, কিয় আমি কোনো বিষয়ত বাস্তৱিকতে যথাৰ্থবাদী হ'ব পাৰো' কেৱল সেইটোকে। এনে প্ৰত্যক্ষবাদক কেৱল 'বোধৰ পৰা জন্মা ডেটা' (Sense Data) বুলি ক'ব পাৰি।

ইমাইল ডেৰখাইমৰ 'Suicide'ত প্ৰত্যক্ষবাদী পদ্ধতিৰ বিষয়ে সুন্দৰ বিৱৰণ আছে। প্ৰত্যক্ষবাদী ধাৰণাক মূল বিষয় হিচাপে লৈ ক'টে সামাজিক বিশ্বত প্ৰয়োগ কৰিব পৰাকৈ বহুতো সাধাৰণ প্ৰত্যক্ষবাদী নীতি বিকশিত কৰিছিল।

১.৪.১ তিনি তৰপীয়া নীতি

আগষ্ট ক'টৰ আটাইতকৈ জনপ্ৰিয় নীতিটো হৈছে তিনি তৰপীয়া নীতি। ক'টে তিনিটা প্ৰধান স্তৰৰ কথা উল্লেখ কৰিছে যিটোৱে মানুহৰ মন, সকলো প্ৰকাৰৰ জ্ঞান আৰু বিশ্ব ইতিহাসক সামৰি লয়। ক'টেৰ মতে প্ৰত্যেক স্তৰতে মানুহে চৌপাশৰ বস্তুবোৰ বিশ্লেষণ কৰাত ব্যস্ত হৈ থাকে। সেই তিনিটা স্তৰ হৈছে— (ক) ধৰ্মতাত্ত্বিক স্তৰ, (খ) আধিদৈৱিক স্তৰ, (গ) প্ৰত্যক্ষবাদী স্তৰ। তলত স্তৰকেইটাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হ'ল।

ক) **ধৰ্মতাত্ত্বিক স্তৰঃ** ক'টৰ মতে প্ৰথম স্তৰটো হৈছে ধৰ্মতাত্ত্বিক স্তৰ। এই স্তৰত মানৱ মনটোৱে বাস্তৱ স্বাভাৱিক প্ৰকৃতিক অনুসৰণ কৰে আৰু সকলো ঘটনা-পৰিঘটনাক অতিমানৱিক (উদাহৰণ স্বৰূপে, ভগৱান) শক্তিৰ দ্বাৰা সৃষ্ট বুলি অনুমান কৰে। ধৰ্মতাত্ত্বিক স্তৰক তিনিটা উপস্তৰত ভাগ কৰা হৈছে। যেনে— জড়োপাসনা (Fetishism), বহুদেৱবাদ (Polytheism) আৰু একদেৱবাদ (Monotheism)।

- **জড়োপাসনা ঃ** মানুহে তেওঁৰ চৌপাশৰ বস্তুবোৰত কিছুমান সত্তা অথবা আত্মা (অতিপ্ৰাকৃতিক শক্তি)ৰ অস্তিত্ব আছে বুলি ধৰি লয়। ইয়াৰ ফলতেই জড়োপাসনাই এক ধৰ্মৰ ৰূপ লৈছিল। জড়োপাসকে গছৰ দৰে বস্তুবোৰৰ উপাসনা কৰে।
- **বহুদেৱবাদঃ** মানৱ চিন্তাৰ বিকাশ ঘটাৰ লগে লগে জড়োপাসনাই পূৰ্বৰ গুৰুত্ব হেৰুৱাই পেলালে। মানুহ যাদু আৰু ইয়াৰ অন্যান্য সহযোগী কাৰ্য্যকলাপত বিশ্বাস থাপিবলৈ ল'লে। বিশেষ কিছুমান বস্তুৰ গাত অতিপ্ৰাকৃতিক শক্তি স্থাপন কৰি সেইবোৰক দেৱ-দেৱী ৰূপে উপাসনা কৰিবলৈ ল'লে।

- **একদেৱবাদ ঃ** এই ধৰ্মতাত্ত্বিক স্তৰটোক মানুহ ধৰ্মীয় বিকাশৰ চৰম স্তৰ বোলা হয়। এই স্তৰত মানুহে ঈশ্বৰ নামৰ সকলো কথাৰে ব্যাখ্যা আগবঢ়াব পৰা মাত্ৰ এটা অতিপ্ৰাকৃতিক শক্তিৰ উপাসনা কৰিবলৈ ল'লে।

খ) **আধিদৈৱিক স্তৰ ঃ** আধিদৈৱিক স্তৰটোক 'প্ৰথম স্তৰটোৰ সংশোধন' (Modification of the first) বোলা হয়। এই স্তৰত অতিপ্ৰাকৃতিক সত্তাতকৈ প্ৰকৃতিৰ দৰে বিমূৰ্ত শক্তিক গুৰুত্ব দিয়া হয়। এই স্তৰত মানুহে অতিপ্ৰাকৃতিক ধাৰণাক অগ্ৰাহ্য কৰি প্ৰকৃতিক একমাত্ৰ চিন্তাৰ বিষয়বস্তু হিচাপে গ্ৰহণ কৰে আৰু বিভিন্ন বস্তুৰ গঠন সম্পৰ্কে জনাৰ প্ৰয়াস কৰে।

গ) **প্ৰত্যক্ষবাদী স্তৰ ঃ** ক'টৰ প্ৰত্যক্ষবাদী ধাৰণাত এইটো আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ আৰু অন্তিম স্তৰ। এই স্তৰে বৈজ্ঞানিক চিন্তাধাৰাক উপস্থাপন কৰে। ক'টে কৈছিল যে, "এই অন্তিম প্ৰত্যক্ষবাদী স্তৰটোত মানৱ মনে অৰ্থহীন অন্বেষণ পৰিহাৰ কৰি পৰম ধাৰণাবোৰৰ অন্বেষণ আৰম্ভ কৰে, বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডৰ উৎপত্তি আৰু লক্ষ্যস্থান জনাৰ প্ৰয়াস কৰে, পৰিঘটনাৰ নীতি অধ্যয়নৰ সময়ত এই কাৰণবোৰ প্ৰয়োগ কৰি চায়, অৰ্থাৎ কাৰণবোৰৰ মাজত থকা উত্তৰাধিকাৰ আৰু সহ-অৱস্থান নীতিৰ অপৰিৱৰ্তনীয় সম্পৰ্ক পৰীক্ষা কৰি চায়।" এই স্তৰত মানুহে অ-বৈজ্ঞানিক ধাৰণা, যেনে— অতিপ্ৰাকৃতিক সত্তা আৰু বিমূৰ্ত শক্তিক অগ্ৰাহ্য কৰি বিশ্বৰ ঘটনাপ্ৰৱাহক নিয়ন্ত্ৰণ কৰা নীতিসমূহৰ অনুসন্ধান কৰে।

যি কি নহওঁক, ক'টে স্বীকাৰোক্তি দিছে যে এই তিনিওটা স্তৰে প্ৰায়ে সমসাময়িকভাৱে কাৰ্য্য সম্পাদন কৰে। তেওঁ সমাজৰ ভৱিষ্যতক লৈ অতি আগ্ৰহী আছিল আৰু সেয়েহে কৈছিল যে যেতিয়া প্ৰত্যক্ষবাদী স্তৰে পূৰ্ণাঙ্গতা বা সফলতা লাভ কৰিব, তেতিয়া ধৰ্মতাত্ত্বিক আৰু আধিদৈৱিক স্তৰৰ স্তৰঃস্ফূৰ্তভাৱে অৱসান ঘটিব।

ক'টে এই তিনি তৰপীয়া নীতিক বিভিন্ন ক্ষেত্ৰত প্ৰয়োগ কৰিছিল। প্ৰথমে, ক'টৰ ভাষাত ব্যক্তি এজনে ক্ৰমে শিশুকাল (ধৰ্মতাত্ত্বিক স্তৰ), কৌশোৰ কাল (আধিদৈৱিক স্তৰ) আৰু প্ৰাপ্তবয়স্ক (প্ৰত্যক্ষবাদী স্তৰ) কালৰ মাজেৰে জীৱন অতিক্ৰম কৰে। দ্বিতীয়তে, ক'টৰ বিজ্ঞানৰ পদানুক্ৰমিকতা অনুসৰি সকলো বিষয়েই এই তিনিটা স্তৰ অতিক্ৰম কৰে। কিন্তু, সমাজতত্ত্ব এক বিজ্ঞান হিচাপে যিহেতু নতুন বিষয় আৰু ই প্ৰত্যক্ষবাদী স্তৰৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হোৱাটো বাঞ্ছনীয়, সেয়েহে ক'টে সমাজতত্ত্বক এক "বৈজ্ঞানিক" বা "প্ৰত্যক্ষবাদী" বিষয়লৈ ৰূপান্তৰিত কৰাত যথেষ্ট মনোনিৱেশ কৰিছিল। তৃতীয়তে, ক'টে বিশ্ব ইতিহাসক ধৰ্মতাত্ত্বিক স্তৰৰ পৰা আধিদৈৱিক স্তৰলৈ ৰূপান্তৰিত হোৱা দেখিছিল আৰু সেয়েহে বিশ্বাস কৰিছিল যে প্ৰত্যক্ষবাদী স্তৰত মানুহে অপৰিৱৰ্তিত বৈজ্ঞানিক নীতিসমূহ বুজিবলৈ সমৰ্থ হ'ব আৰু এই নীতিবোৰে গ্ৰহণ কৰি সমস্যাৰ সমাধান ঘটাই তীব্ৰ বেগেৰে উন্নতিৰ পথেৰে অগ্ৰসৰ হ'ব পাৰিব।

এই ধাৰণাৰ জৰিয়তে ক'টে ''আদেশ'' (Order) আৰু ''অগ্ৰগতি'' (Progress)ৰ অনুসন্ধানত প্ৰত্যক্ষবাদী ধাৰণাৰ যথার্থ প্ৰয়োগ কৰিছিল। এই সময়তে ফৰাছী বিপ্লৱৰ প্ৰভাৱত ফৰাছী সমাজখনৰ পৰিৱৰ্তন ঘটিছিল। ক'টে ফৰাছী বিপ্লৱৰ ঋণাত্মক প্ৰভাৱ বিশেষকৈ ''সন্ত্ৰাসৰ শাসনকাল''ক লৈ যথেষ্ট চিন্তাশীল হৈ পৰিছিল। তেওঁ ফৰাছী সমাজত ''সামাজিক বিশৃঙ্খলতা'' আৰু ''অগ্ৰগতিৰ অভাৱ'' প্ৰত্যক্ষ কৰিছিল। সেয়েহে, এই সমস্যাবোৰৰ সমাধানকল্পে তেওঁ প্ৰত্যক্ষবাদ পদ্ধতিৰ পোষকতা কৰিছিল। তেওঁ কৈছিল যে এফালে, প্ৰত্যক্ষবাদে সামাজিক বিশৃঙ্খলতা আঁতৰাই সমাজ সুস্থিৰ কৰিব আৰু অন্যহাতেদি জ্ঞানৰ প্ৰভাৱ বৃদ্ধি কৰি সমাজক অগ্ৰগতিৰ পথেৰে আগুৱাই নিব।

১.৫ সমাজতত্ত্বৰ দুটা ভিন্ন ধাৰাৰ বিকাশ

সমাজতত্ত্বৰ দৃষ্টিভঙ্গী তত্ত্বৰ কোনো এক বিশেষ গঠন বা দৃষ্টিভঙ্গী পোৱা নাযায়। বৰঞ্চ এই বিষয়ত ''সংৰচনাত্মক প্ৰকাৰ্য্যবাদ'', ''সংঘাত'', ''আন্তঃক্ৰিয়াবাদ'', ''নাৰীবাদ'' আদি বহুতো ধাৰণা বা দিশ জড়িত হৈ থাকে। এই দিশসমূহৰ কোনোটোৱেই সত্য বা অসত্য বুলি বিবেচনা কৰিব নোৱাৰি। প্ৰত্যেকটো ধাৰণাই সমাজৰ দিশসমূহৰ যিকোনো এটাক উপস্থাপন কৰে। আমি কেৱল সংৰচনাত্মক প্ৰকাৰ্য্যবাদ আৰু সংঘাত দৃষ্টিভঙ্গীৰ বিষয়েহে এই অধ্যায়ত আলোচনা কৰিম।

১.৫.১ সংৰচনাত্মক প্ৰকাৰ্য্যবাদ

সংৰচনাত্মক প্ৰকাৰ্য্যবাদ হাৰ্বাট স্পেনচাৰ আৰু আগষ্ট ক'টেৰ ''জৈৱিক সাদৃশ্য'' বিষয়ক ৰচনাৰাজিৰ লগত জড়িত। হাৰ্বাট স্পেনচাৰৰ ''জৈৱিক সাদৃশ্যতা''ৰ আৰ্হিটোৱে সমাজক এক জীৱন্ত বিষয় হিচাপে দাঙি ধৰে। স্পেনচাৰে এটা জীৱন্ত শৰীৰ আৰু সামাজিক গাঁথনিৰ মাজত সাদৃশ্য প্ৰদৰ্শন কৰি কৈছে যে যেনেদৰে শৰীৰৰ প্ৰ ত্যেকটো অঙ্গই একেলগে কাৰ্য্য সম্পাদন কৰে ঠিক তেনেদৰে সংস্কৃতি, ধৰ্ম, অৰ্থনীতি আদি সামাজিক অংশবোৰে সুস্থিৰভাৱে সমাজখনৰ কাৰ্য্য সম্পাদনৰ ক্ষেত্ৰত সমূহীয়া অৱিহণা যোগায়।

এনেদৰে, আগষ্ট ক'টৰ ''সামাজিক স্থিতিশীলতা'' আৰু ''সামাজিক গতিশীলতা''ৰ ধাৰণাত একেই বিশ্লেষণ পৰিলক্ষিত হয়। ক'টে সমাজতত্ত্বত সামাজিক স্থিতিশীলতাৰ অধ্যয়নক সামাজিক ব্যৱস্থাৰ বিভিন্ন অংশৰ ক্ৰিয়া আৰু প্ৰতিক্ৰিয়াৰ নীতিৰ আৰু প্ৰভাৱৰ অনুসন্ধানৰ লগত জড়িত কৰিছে। স্পেনচাৰৰ দৰে ক'টেও তেওঁৰ চিন্তাধাৰা জীৱবিজ্ঞানৰ পৰা সংগ্ৰহ কৰিছে আৰু বিভিন্ন জৈৱিক গাঁথনিৰ মাজত প্ৰকাৰ্য্যত্মক সমন্বয় স্থাপন কৰিছে। ক'টে সমাজৰ সকলো অংশৰ মাজত একতা আৰু ভাৱসাম্যতা বজাই ৰখাত গুৰুত্ব প্ৰদান কৰিছে।

এই প্ৰাৰম্ভিক ধাৰণাবোৰে ফৰাছী সমাজতত্ত্ববিদ ইমাইল দুৰখেইমক (১৮৫৮-১৯১৭) যথেষ্ট প্ৰভাৱিত কৰিছিল আৰু পাছলৈ তেওঁ ইয়াৰ সহায়ত এক তাত্ত্বিক দৃষ্টিভঙ্গী বিকশিত কৰিছিল যিটোক সংৰচনাত্মক প্ৰকাৰ্য্যবাদ (Structural Functionalism) অথবা কেৱল প্ৰকাৰ্য্যবাদ (Functionalism) বুলি জনা যায়। সংৰচনাত্মক প্ৰকাৰ্য্যবাদে সমাজক এক গাঁথনি (সত্তা) হিচাপে আখ্যা দিয়ে, য'ত আন্তঃনিৰ্ভৰশীল আৰু আন্তঃসংলগ্ন অংশবোৰ, যেনে— পৰিয়াল, ধৰ্ম, সংস্কৃতি আদিয়ে ক্ৰিয়া কৰে। সমগ্ৰ সমাজখন পৰিচালনাত এই সম্পৰ্কিত অংশবোৰে সক্ৰিয়ভাৱে প্ৰভাৱ পেলায়। ৰালে আৰু ওল্‌ফে সংৰচনাত্মক বৈশিষ্ট্যসমূহ এনেদৰে প্ৰকাশ কৰিছে— (১)ই এক সামাজিক পদ্ধতি, য'ত আন্তঃসংলগ্ন আৰু আন্তঃনিৰ্ভৰশীল অংশবোৰ জড়িত হৈ থাকে। (২) ই এক সামাজিক পদ্ধতি, য'ত একতা, সমন্বয় আৰু ভাৰসাম্য অটুট থাকে। (৩) যেতিয়া ব্যাঘাতপ্ৰাপ্ত হয়, তেতিয়াই ভাৰসাম্য স্থাপনৰ বাবে পদ্ধতিটোৰ অংশবোৰৰ মাজত পুনঃঅনুকূলভৱন প্ৰক্ৰিয়া আৰম্ভ হয়।

ডাৰখাইমৰ সংৰচনাত্মক প্ৰকাৰ্যবাদে 'সামাজিক ঘটনা', 'ধৰ্ম' আৰু আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ 'শ্ৰম বিভাজন'ক সামৰি লয়। সামাজিক ঘটনাপ্ৰৱাহ, যেনে— সামাজিক নীতি, মূল্যবোধ, বিশ্বাস, সংস্কৃতি আদি ব্যক্তিৰ কাৰণে বাহ্যিক উপাদান যদিও এইবোৰে সামাজিক ভাৰসাম্য ৰক্ষাত সহায়কাৰী দিক্‌নিৰ্দেশনাৰে সামাজিক জীৱন নিয়ন্ত্ৰণ কৰে। তেওঁৰ শ্ৰম বিভাজন প্ৰসঙ্গত সামাজিক ঐক্যক যথেষ্ট গুৰুত্ব দিছিল। ডাৰখাইমে দুটা ভিন্ন সামাজিক ঐক্যৰ কথা ব্যক্ত কৰিছে। এটা হ'ল যান্ত্ৰিক আৰু আনটো হ'ল জৈৱিক। যান্ত্ৰিক ঐক্য "পৰম্পৰাগত" আৰু ক্ষুদ্ৰ পৰিসৰৰ সমাজত পোৱা যায় য'ত ব্যক্তিৰ কৰ্মৰাজি, ধৰ্মীয় বিশ্বাস, জীৱন-ধাৰণৰ প্ৰণালীৰ মাজত (স্বজনতাকেন্দ্ৰিক) সাদৃশ্য দেখা পোৱা যায়। আকৌ, জৈৱিক ঐক্য আধুনিক বা উদ্যোগিক সমাজৰ মাজৰ পাৰ্থক্যৰ আধাৰত প্ৰকট হয়। আধুনিক সমাজ ব্যৱস্থাত সামাজিক অভাৱ ভিন্ন হোৱা হেতুকে আৰু শ্ৰমৰ বিভাজনৰ কাৰণে কোনো ব্যক্তিয়ে নিজৰ অভাৱ পূৰণ কৰিব নোৱাৰে। বিভিন্ন পাৰ্থক্য থকা সত্ত্বেও ব্যক্তিৰ মাজৰ পাৰস্পৰিক নিৰ্ভৰশীলতা আছে বাবে ডাৰখাইমে সমাজত অগ্ৰগতি আৰু বিকাশ লক্ষ্য কৰিছিল। সেয়েহে, দুৰখেইমৰ মতে এই কথাই সমাজত ভাৰসাম্য অটুট ৰাখে।

সংৰচনাত্মক প্ৰকাৰ্য্যবাদৰ প্ৰভাৱ আমেৰিকাৰ সমাজতাত্ত্বিকসকল, বিশেষকৈ টেলকট্‌ পাৰচনচ্‌ৰ (১৯০২-১৯৭৯) লিখনিত স্পষ্টকৈ ধৰা পৰে। পাৰচনচ্‌ৰ সংৰচনাত্মক প্ৰকাৰ্য্যবাদী তত্ত্বটো যথেষ্ট জনপ্ৰিয় আছিল আৰু 'The Social System'ৰ নামৰ গ্ৰন্থখনত ইয়াক সুন্দৰকৈ প্ৰকাশ কৰা হৈছিল। পাৰচন্‌চে সামাজিক গাঁথনিৰ প্ৰকাৰ্য্য আৰু গতিশীল ভাৰসাম্যতা প্ৰতিস্থাত যথেষ্ট গুৰুত্ব দিছিল। তেওঁৰ বিশ্লেষণ মতে 'AGIL' —পৰিযোজন (Adaptation), লক্ষ্যপ্ৰাপ্তি (Goal Attainment), সংহতকৰণ (Intergration) আৰু নিহিতাৱস্থা (Latency) হৈছে সামাজিক ভাৰসাম্য অটুট ৰখাৰ

এক প্ৰয়োজনীয় ব্যৱস্থা। প্ৰতিযোজন, অৰ্থাৎ পৰিস্থিতিৰ অনুকূল খাপ খাই লোৱা বৈশিষ্ট্যটোৱে পৰিৱেশৰ পৰা পোৱা পৰ্য্যাপ্ত সুবিধা সুৰক্ষিত কৰি ৰাখিবলৈ সমাজ এখন কিমান সামৰ্থ সেয়া বুজায়। যেনে— সমল সংগ্ৰহ, পণ্যদ্ৰব্য উৎপাদন আৰু সামাজিক ব্যৱস্থা এটাত এনে দ্ৰব্যৰ বিতৰণ ইত্যাদি। লক্ষ্যপ্ৰাপ্তি হ'ল সামাজিক ব্যৱস্থা এটাই ইয়াৰ লক্ষ্য নিৰ্দ্ধাৰণ কৰি তেনে লক্ষ্যত উপনীত হোৱা কাৰ্য্য। সংহতকৰণ মানে সামাজিক ব্যৱস্থা এটাই ইয়াৰ অংশবোৰৰ মাজৰ সম্পৰ্ক বৰ্তাই ৰখা কাৰ্য্য। নিহিতাৱস্থা, অৰ্থাৎ সামাজিক বিন্যাসৰ ধাৰাবাহিকতা বৰ্তাই ৰখা মানে হ'ল সামাজিক ব্যৱস্থা এটাত 'কৰ্তা'ৰ উপযুক্ত বৈশিষ্ট্য অটুট ৰখা কাৰ্য্য। এই কাৰ্য্যবোৰ পৰিয়ালৰ দৰে অনুষ্ঠানৰ সহায়ত বাস্তৱ ৰূপ দিয়া হয়। পৰিয়ালে 'কৰ্তা'ৰ বিশ্বাস তথা মূল্যবোধ প্ৰণালীবোৰৰ মধ্যৱৰ্তী কাৰক হিচাপে কাম কৰে। অৰ্থাৎ পাৰচনচে সমাজত শৃঙ্খলা বৰ্তাই ৰখাত জোৰ দিছিল।

পাৰচনচ্ তেওঁৰ অনুসৰণকাৰী ৰবাৰ্ট কে. মাৰ্টন (১৯১০-২০০৩), কিংচ্লে ডেভিচ (১৯০৮-১৯৯৭) আৰু উইলবাৰ্ট ম'ৰে (১৯১৪-১৯৮৭) আদিৰ মাজত যথেষ্ট জনপ্ৰিয়। কিংচ্লে ডিভিচ আৰু উইলবাৰ্ট ম'ৰে একেলগে "সামাজিক শ্ৰেণীবিভাজন" প্ৰসঙ্গত এক তথ্যসমৃদ্ধ সংৰচনাত্মক প্ৰকাৰ্য্যবাদ লিখনি প্ৰকাশ কৰিছিল। এই লিখনিক কাৰ্য্যাবাদৰ আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ আৰু নিভাঁজ দলিল বুলি অভিহিত কৰা হয়। তেওঁলোকৰ লিখনি মতে সামাজিক ভাৰসাম্যতাৰ বাবে সামাজিক শ্ৰেণীবিভাজন গুৰুত্বপূৰ্ণ বিষয়। সামাজিক শ্ৰেণীবিভাজনৰ ইতিবাচক দিশটোহে তেওঁলোকে দাঙি ধৰাৰ প্ৰয়াস কৰিছিল।

১৯৪৯ চনত ৰবাৰ্ট কে. মেননে এখন ৰচনা প্ৰকাশ কৰিছিল,য'ত তেওঁ নিজৰ তত্ত্বক "মধ্যম পৰিসৰৰ" বুলি অভিহিত কৰিছিল। এই তত্ত্বত তেওঁ সামাজিক আৰ্হিক জটিল বুলি আখ্যা দিছিল। ইয়াৰ কাৰণ হ'ল সামাজিক বিভিন্ন অংশই বিভিন্ন সামাজিক কাৰ্য্যকলাপ সূচিত কৰে, যিবোৰ কেতিয়াবা ইচ্ছাকৃত বা অনিচ্ছাকৃত, কেতিয়াবা লাভজনক বা অনাকাংক্ষিত হ'ব পাৰে। এনেকুৱা পৰিৱেশত, মাৰ্টনে দুই ধৰণৰ প্ৰকাৰ্য্য সংঘটিত হয় বুলি উল্লেখ কৰিছে। ইয়াৰে এটা হ'ল প্ৰদৰ্শনমূলক (ইচ্ছাকৃত, লাভজনক আদি) আৰু আনটো হ'ল অন্তৰ্নিহিত (অনিচ্ছাকৃত, অনাকাংক্ষিত)। তেওঁৰ মতে সংৰচনাত্মক প্ৰকাৰ্য্য অকল ইতিবাচক কাৰ্য্যাৱলীয়েই নহয়, নেতিবাচক কাৰ্য্যকো প্ৰতিফলিত কৰা উচিত। নেতিবাচক কাৰ্য্যক তেওঁ 'বিকলাৱস্থা' অথবা 'সুপ্তাৱস্থা' আখ্যা দিছে। তেওঁ ইয়াকো কৈছিল যে 'কাৰ্য্যক্ষম অৱস্থা' আৰু 'বিকলাৱস্থা'ৰ মাজত সমতা থকা উচিত। অৰ্থাৎ, এটা সংৰচনা সামগ্ৰিকভাৱে অধিক কাৰ্য্যক্ষম নে অধিক বিকলাৱস্থাত আছে সেয়া জনাটো আৱশ্যক। উদাহৰণ স্বৰূপে, এখন গাড়ীৰ কথাকে ক'ব পাৰি। এহাতেদি, যাতায়ত ব্যৱস্থা সূচল কৰাত গাড়ীখনে সহায় কৰে (প্ৰদৰ্শনমূলক প্ৰকাৰ্য্য), আনহাতে প্ৰদূষণ সৃষ্টিটো গাড়ীখনে অৰিহণা যোগায় (বিকলাৱস্থা সৃষ্টিকাৰী প্ৰকাৰ্য্য। এনেকুৱা উদাহৰণ সামাজিক পটভূমিৰ ক্ষেত্ৰতো ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি।

সংৰচনাত্মক প্ৰকাৰ্য্যবাদৰ সমালোচকসকলে এই দৃষ্টিভঙ্গীটোক ৰক্ষণশীল বুলি সমালোচনা কৰে। তেওঁলোকে সামাজিক স্থিতাৱস্থাক অধিক প্ৰাধান্য দিয়ে বাবে সামাজিক পৰিৱৰ্তন যথাৰ্থভাৱে ব্যাখ্যা কৰিব নোৱাৰে। সমালোচকসকলে এই যুক্তিও দাঙি ধৰে যে প্ৰকাৰ্য্যবাদীসকলে সমাজত চলি থকা অসমতা, সংঘাত আৰু উত্তেজনাবোৰক আওকাণ কৰি শৃঙ্খলা আৰু সমতা স্থাপনৰ কথা কয়। সামাজিক উন্নয়নত প্ৰতিবন্ধক হিচাপে বিবেচিত হোৱা শ্ৰেণী, লিঙ্গ, প্ৰস্থিতি আদি কাৰকবোৰকো সংৰচনাত্মক প্ৰকাৰ্য্যবাদীসকলে আওকাণ কৰা দেখা যায়।

১.৫.২ সংঘাটময় দৃষ্টিভঙ্গী

সমাজতাত্ত্বিক নীতিৰ আন এক প্ৰধান তাত্ত্বিক দৃষ্টিভঙ্গী হ'ল 'সংঘাত দৃষ্টিভঙ্গী'। সংৰচনাত্মক প্ৰকাৰ্য্যবাদত সমাজৰ 'শৃঙ্খলা', 'সুস্থিৰতা', 'সমন্বয়' অথবা 'সমতা' আদি দিশত মনোনিৱেশ কৰা হয় আৰু সেইবোৰ দিশেৰে সমাজক চালি-জাৰি চোৱা হয়। সংঘাত দৃষ্টিভঙ্গীয়ে সামাজিক শ্ৰেণীবোৰৰ মাজৰ প্ৰতিযোগিতা আৰু সংঘাত অধ্যয়ন কৰে। সংঘাত পৰম্পৰাৰ চিন্তাবিদসকলে সমাজক 'অসমতা'ৰ বৈশিষ্ট্য নিহিত থকা সামাজিক সম্পৰ্কৰ সংৰচনা বুলি গণ্য কৰে। সেয়েহে এই সম্পৰ্কবোৰে সমলৰ অসম বিতৰণ, যেনে— সম্পদ আৰু ক্ষমতাক কেন্দ্ৰ কৰি অহৰহ প্ৰতিযোগিতাত লিপ্ত হৈ থাকে। এনে প্ৰতিযোগিতাৰ অভিপ্ৰায় হ'ল নিজ স্বাৰ্থ পূৰণ কৰা। এই পৰিৱেশত মুষ্টিমেয় দল কেইটামানে অন্য দলৰ স্বাৰ্থক দমন কৰি সমলৰ ওপৰত নিজৰ নিয়ন্ত্ৰণ বৰ্তাই ৰাখে। সংঘাতপন্থী চিন্তাবিদসকলে অসমতাৰ দৃষ্টিৰে সমাজক বিশ্লেষণ কৰাৰ লগতে 'কোন লাভান্বিত হ'ল সেই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ বিচাৰে। সংৰচনাত্মক প্ৰকাৰ্য্যবাদীসকলে কেতিয়াও এই দৃষ্টিভঙ্গীৰে সমাজখনক চোৱাত জোৰ নিদিয়ে।

- **কার্ল মার্ক্স ঃ** সংঘাত দৃষ্টিভঙ্গীৰ পৰম্পৰাত কার্ল মার্ক্সে যথেষ্ট অৰিহণা আগবঢ়াইছে। মার্ক্সৰ কৰ্মৰাজিয়ে ইউৰোপত ঔদ্যোগিক বিপ্লৱে সাধন কৰা পৰিৱৰ্তনৰ ওপৰত আলোকপাত। এই পৰিৱৰ্তনত ইউৰোপীয় সমাজখন সামন্তবাদীৰ পৰা ক্ৰমে পুঁজিবাদলৈ ৰূপান্তৰিত হৈছিল। মার্ক্সে সমাজত 'সম্ভ্ৰন্ত' (Haves) আৰু 'সৰ্বহাৰা' (Have Nots) শ্ৰেণীৰ মাজত চলা অহৰহ সংঘাত নিৰীক্ষণ কৰিছিল। এই সংঘাতৰ কাৰণ আছিল অসমতা, শোষণ আদি। মার্ক্সৰ সমাজৰ যিটো শ্ৰেণীৰ উৎপাদনৰ মাধ্যম আছে তাক 'সম্ভ্ৰান্ত' আৰু যিটো শ্ৰেণীৰ নাই তাক 'সৰ্বহাৰা' আখ্যা দিছিল। সৰ্বহাৰা শ্ৰেণীয়ে সদায় সম্ভ্ৰান্ত শ্ৰেণীৰ হৈ কাম কৰিবলগীয়া হৈছিল। মার্ক্সৰ মতে সমগ্ৰ মানৱ ইতিহাসত ধনী শ্ৰেণীয়ে দুখীয়া বা দৰিদ্ৰক, গৰাকীয়ে ভূত্বক, জামিদাৰে কৃষকক কৰা শোষণৰ কথা উল্লেখ আছে আৰু গতানুগতিকভাৱে বৰ্তমান পুঁজিবাদী সমাজতো মধ্যবিত্ত শ্ৰেণীয়ে সৰ্বহাৰাক কৰা শোষণৰ কথা উল্লেখ কৰিব পাৰি। মার্ক্সে আকৌ কৈছে যে অৰ্থনৈতিক মাধ্যম বা উৎপাদনৰ ওপৰত থকা নিয়ন্ত্ৰণে ৰাজনৈতিক

ক্ষমতা প্রদান কৰে। এনেকুৱা পৰিস্থিতিত সমাজৰ দুয়োটা শ্রেণীৰ মাজত সংঘাত বৃদ্ধি পায়। মার্ক্সে সংঘাতক সামাজিক পৰিৱর্তনৰ মূল কাৰণ বুলি বিবেচনা কৰিছিল।

- **নাৰীবাদঃ** মার্ক্সৰ অনুসৰণকাৰীসকলে লিঙ্গ বৈষম্যৰ ধাৰণাক সংঘাতৰ এক প্রকাৰ হিচাপে দাঙি ধৰিছিল। এনেকুৱা এটা ধাৰণা হ'ল নাৰীবাদ। এই ধাৰণাটোৱে লিঙ্গ বৈষম্যৰ ক্ষেত্রত থকা অসমতাক উপস্থাপন কৰিছিল আৰু লগতে দেখুৱাইছিল যে সমাজত মহিলাসকলক নির্য্যাতিত গোট।

  অৱশ্যে এই দৃষ্টিভঙ্গীটোক লৈ নাৰীবাদীসকলৰ মাজত মতানৈক্য ঘটিছিল। অসমতাৰ সর্বজনগ্রাহ্য কাৰণ আৰু সম্ভাব্য সমাধান বাহিৰ কৰাত তেওঁলোক ব্যর্থ হৈছিল। নাৰীবাদী দল এটাই মার্ক্সীয় ধাৰণাৰ দ্বাৰা প্রভাৱিত হৈ লিঙ্গ বৈষম্যৰ কাৰণে পুঁজিবাদী অর্থনৈতিক ব্যৱস্থাকে জগৰীয়া কৰিছিল। পুঁজিবাদী ব্যৱস্থাই নাৰীতকৈ পুৰুষক অধিক সুবিধা দিয়ে, যেনে— বেছি দৰমহা পোৱা কাম। তেওঁলোকৰ মতে পুঁজিবাদৰ উৎখাতেই হ'ল ইয়াৰ সমাধান।আকৌ, উদাৰ নাৰীবাদৰ সমর্থকসকলে শিক্ষা আৰু সুবিধাৰ অভাৱ, পৰম্পৰাগত মূল্যবোধ আদিক লিঙ্গ বৈষম্যৰ অসমতাৰ কাৰণ বুলি অভিহিত কৰিছিল। সেয়েহে, উদাৰ নাৰীবাদীসকলে বিশ্বাস কৰিছিল যে যদি সমাজৰ সকলো বিষয়ত নাৰী আৰু পুৰুষৰ মর্য্যাদা সমান হয়, তেন্তে নাৰীয়ে পুৰুষৰ সমানে সফলতা অর্জন কৰিব পাৰে। আকৌ, আধুনিক নাৰীবাদৰ মতে, পুৰুষপ্রধান সমাজৰ নিয়ন্ত্রণে অর্থনৈতিক ব্যৱস্থা তথা অন্য অসমতাৰ তুলনাত অধিক অসমতাৰ সৃষ্টি কৰে। সেয়েহে, সমাধানকল্পে তেওঁলোকে সমাজৰ পৰা লিঙ্গভিত্তিক হিংসা দূৰ হোৱাটো বিচাৰিছিল। তেতিয়াহে সমাজত নাৰীৰ সংস্কৃতি আৰু মর্য্যাদা অটুট থাকিব।

- **ফ্রেঙ্কফ'র্ট চিন্তাধাৰাঃ** মার্ক্সীয় পৰম্পৰা বজাই ৰাখিবৰ কাৰণে জার্মানীৰ এটা দলে "ফ্রেঙ্কফ'র্ট চিন্তাধাৰা" (Frankfurt School) নামেৰে এক সমালোচনাত্মক চিন্তাধাৰাৰ জন্ম দিছিল। এই চিন্তাধাৰাৰ সৈতে জড়িত চিন্তাবিদসকল আছিল, মেক্স হর্কহেইমাৰ (১৮৯৫-১৯৭৩), থিঅ'দৰ এড'র্ন' (১৯০৩-১৯৬৯), এৰিক্ ফ্র'ম (১৯০০-১৯৮০) জর্জ লুঅ'কাচ (১৮৮৫-১৯৭১), হার্বাট মাৰকাজ (১৮৯৮-১৯৭৯) আৰু শেহতীয়াকৈ জুর্গেন হেবাৰমাছ (১৯২৯-) আদি। ১৯৩৪ চন পর্য্যন্ত এই অনুষ্ঠানটো কেৱল জার্মানীতে সক্রিয় হৈ আছিল, কিন্তু নাজী শাসনৰ কাৰণে পাছলৈ আমেৰিকালৈ স্থানান্তৰিত হৈছিল। আমেৰিকাত কল'ম্বিয়া বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অধীনত যুদ্ধ সমাপ্ত নোহোৱা পর্য্যন্ত এই অনুষ্ঠানটো সক্রিয় হৈ আছিল। আমেৰিকাৰ নিউয়'র্কত সক্রিয় হৈ থকাৰ সময়ত এই অনুষ্ঠানে বহুতো সমাজতত্ত্ববিদক প্রভাৱিত কৰিছিল। লিৱিচ কোচাৰ (১৯১৩-২০০৩) নামৰ এগৰাকী জার্মান-আমেৰিকান সমাজতত্ত্ববিদে তেওঁৰ গ্রন্থ 'The Functions of Social Conflict' (১৯৫৬)ত আলোচনা কৰিছে যে, "দল গঠন প্রক্রিয়াই সংযোজন আৰু বিযোজন দুয়োটাকে

সামৰি লয়। যাতে সংঘাত আৰু সহযোগে সামাজিক কার্য্য সম্পাদনত সহায় কৰিব পাৰে। সেয়েহে কিছু পৰিমাণৰ সংঘাত গঠনৰ বাবে আৱশ্যকীয় উপাদান।"

আৰম্ভণিতে ফ্ৰেঙ্কফ'ৰ্ট চিন্তাধাৰাৰ প্ৰায়বোৰ সদস্যই পৰম্পৰাগত মার্ক্সবাদক সমর্থন জনাইছিল আৰু অর্থনৈতিক ক্ষেত্ৰখনৰ বিষয়ে গুৰুত্বপূর্ণ বিশ্লেষণ আগবঢ়াইছিল, কিন্তু ১৯৩০ চনৰ আশে-পাশে তেওঁলোকৰ ধাৰণা অর্থনীতিৰ পৰা সংস্কৃতিলৈ সলনি হৈছিল। আধুনিক পুঁজিবাদী সমজাত সংস্কৃতিক এটা প্ৰধান শক্তি বুলি গণ্য কৰা হৈছিল। সংঘাত দৃষ্টিভঙ্গীৰ সমালোচকসকলে দাবী কৰিছিল যে এই ধাৰণাই বিভিন্ন আন্দোলনৰ পোষকতা কৰি অতি ৰাজনীতিকেন্দ্ৰিক ৰূপ লৈছিল। যিটোৱে সমাজৰ একতা আৰু ভাৰসাম্যতাত বিশৃঙ্খলতাৰ সৃষ্টি কৰিছিল। তেওঁলোকৰ মতে দৃষ্টিভঙ্গীটোৱে সংঘাত, উত্তেজনা আৰু বল প্ৰয়োগত অত্যধিক জোৰ দি সমাজৰ ঐক্য আৰু সুস্থিৰতা বিঘ্নিত কৰিছিল।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ ক) সমাজতত্ত্বত প্ৰত্যক্ষবাদ তত্ত্বটো কোনে আগবঢ়াইছিল?

.....

খ) যান্ত্ৰিক ঐক্য আৰু জৈৱিক ঐক্যৰ অভিধা দুটা কোনে আগবঢ়াইছিল?

.....

১.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- সমাজতত্ত্ব এক শৈক্ষিক বিষয় হিচাপে ঊনৈশ শতিকাৰ প্ৰাক্‌মুহূর্তত বিকশিত হৈছিল।
- ফ্ৰান্সৰ আগষ্ট ক'টে প্ৰথম "সমাজতত্ত্ব" শব্দটো প্ৰয়োগ কৰিছিল। প্ৰায় ১৮৩৯ চন মানতহে "সমাজতত্ত্ব" শব্দটো তেওঁৰ গ্ৰন্থ (Positive Philosophy)ত ব্যৱহৃত হৈছিল।
- পশ্চিমীয়া সমাজখনত সমাজতত্ত্বৰ তিনিটা গুৰুত্বপূর্ণ শক্তিৰ বিষয়ে উল্লেখ আছে।
- **প্ৰবুদ্ধি ঃ** ইউৰোপৰ এক বৌদ্ধিক আন্দোলন যাৰ জৰিয়তে সমগ্ৰ বিশ্বত এক পৰিৱর্তনৰ সূচনা হৈছিল। এই পৰিৱর্তনৰাজিত সাধাৰণ বিশ্বাস আৰু অন্ধবিশ্বাসতকৈ গৱেষণা আৰু যুক্তি যুক্ত তাক অধিক গুৰুত্ব দিয়া হৈছিল।
- **ফৰাছী বিপ্লৱ ঃ** চৰম ৰাজতন্ত্ৰ, জমিদাৰী অর্থনীতি, সামাজিক অসমতা, ৰাষ্ট্ৰ আৰু গীর্জাৰ মিত্ৰতা আদিৰ দ্বাৰা গঠিত "পুৰণি সাম্ৰাজ্য"ৰ অপসাৰণৰ এক সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক বিপ্লৱ। এই বিপ্লৱৰ শ্লোগান "স্বাধীনতা সমতা আৰু ভ্ৰতৃত্ববোধ"ৰ দৰে ৰাজনৈতিক আদর্শক ফৰাছী সমাজত প্ৰতিষ্ঠা কৰা হৈছিল।

- **উদ্যোগিক বিপ্লৱঃ** সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ এক যুগ য'ত ক্ৰমান্বয়ে পৰম্পৰাগত অৰ্থনীতিৰ পৰা ঔদ্যোগিক বা কাৰখানা অৰ্থনীতিলৈ, গ্ৰাম্যৰ পৰা নগৰীয়া আৰু ঔদ্যোগিক সমাজলৈ, হস্তশিল্প বা মানৱ শ্ৰমৰ পৰা যন্ত্ৰ-পাতিলৈ, যাতায়ত আৰু যোগাযোগৰ ক্ষেত্ৰত পৰিৱৰ্তন তথা অগ্ৰগতি হোৱাৰ লগতে জন-উৎপাদন বৃদ্ধি হৈছিল।
- প্ৰবুদ্ধি আছিল সপ্তদশ শতিকাৰ পৰা অষ্টাদশ শতিকালৈ ইউৰোপত সংঘটিত হোৱা এক বৌদ্ধিক আন্দোলন।
- প্ৰবুদ্ধিয়ে বিশ্বাস আৰু অন্ধবিশ্বাসতকৈ গৱেষণা আৰু যুক্তিযুক্ততাৰ ওপৰত আধাৰিত সামাজিক গাঁথনিৰ পোষকতা কৰিছিল।
- বৈজ্ঞানিক বিপ্লৱৰ ফলস্বৰূপে প্ৰবুদ্ধিৰ ধাৰণাৰ উৎপত্তি হৈছিল আৰু এই ধাৰণাই সূৰ্য্যকেন্দ্ৰিক তত্ত্বৰ দ্বাৰা ভূ-কেন্দ্ৰিক তত্ত্বক প্ৰত্যাহ্বান জনাইছিল।
- বৈজ্ঞানিক ধাৰণাৰ বিকাশে গীৰ্জাৰ দ্বাৰা লাভ কৰা পৌৰাণিক আৰু মধ্যযুগীয় বিশ্ব মতামত সম্পৰ্কত বহুতো ইউৰোপীয় চিন্তাবিদৰ মনত সন্দেহৰ উদ্ৰেক কৰিছিল।
- "সামাজিক চুক্তি তত্ত্বই" "দৈৱিক অধিকাৰ তত্ত্বক" সমালোচনা কৰিছিল। তত্ত্বটোৱে বুজাই দিছিল যে ৰাষ্ট্ৰ বা চৰকাৰ কোনো স্বৰ্গীয় অধিকাৰৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত নহয়, বৰঞ্চ প্ৰজাৰ দ্বাৰাহে সৃষ্ট।
- ফৰাছী বিপ্লৱৰ মূল আধাৰ হৈছে প্ৰবুদ্ধিৰ ধাৰণাৰ বিকাশ, যাৰ জৰিয়তে সমাজৰ বিশৃঙ্খলতাক মষিমূৰ কৰা হৈছিল।
- প্ৰত্যক্ষবাদ হৈছে সামাজিক বিশ্বক অনুসন্ধান কৰাৰ এক প্ৰক্ৰিয়া য'ত প্ৰাকৃতিক বিজ্ঞান পদ্ধতি ব্যৱহাৰ কৰা হয়।
- আগষ্ট ক'টে সামাজিক বিশ্বক অধ্যয়ন কৰিব পৰাকৈ এক প্ৰত্যক্ষবাদী বিজ্ঞান বিকাশৰ পোষকতা কৰিছিল।
- প্ৰত্যক্ষবাদী সমাজতত্ত্বৰ ভেটি তিনিটা— নিৰীক্ষণ, পৰীক্ষণ আৰু তুলনা।
- তিনি-তৰপীয়া নীতি— (১) ধৰ্মতাত্ত্বিক পৰ্য্যায় (অতিপ্ৰাকৃতিক ক্ষমতাৰ ওপৰত বিশ্বাস) (২) আধিদৈৱিক পৰ্য্যায় (প্ৰকৃতিৰ দৰে বিমূৰ্ত শক্তিৰ ওপৰত বিশ্বাস, (৩) প্ৰত্যক্ষবাদী পৰ্য্যায় অৰ্থাৎ বৈজ্ঞানিক পৰ্য্যায়।
- প্ৰত্যক্ষবাদী পৰ্য্যায়তহে কেৱল "আদেশ" আৰু 'সম্ভাৱনীয়তা'ক অনুসৰণ কৰা হয়।
- সমাজতত্ত্বত কোনো ধৰণৰ এক বিশেষ প্ৰকাৰ বা দৃষ্টিভঙ্গী পৰিলক্ষিত নহয়, বৰঞ্চ ইয়াত বহুধৰণৰ তাত্ত্বিক দৃষ্টিভঙ্গী আৰু ধাৰণা জড়িত হৈ থাকে।
- সংৰচনাত্মক প্ৰকাৰ্য্যবাদ হাৰ্বাৰ্ট স্পেনচাৰ আৰু আগষ্ট ক'টৰ "জৈৱিক সাদৃশ্য" তত্ত্বৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত।
- সংৰচনাত্মক প্ৰকাৰ্য্যবাদে আগবঢ়োৱা মূল কথাকেইটা হ'ল— (১) এটা সামাজিক ব্যৱস্থাত বহুতো আন্তঃসংলগ্ন আৰু আন্তঃনিৰ্ভৰশীল অংশ থাকে। (২) এটা সামাজিক ব্যৱস্থাত সমন্বয়, শৃঙ্খল আৰু সমাজৰ পৰিৱেশ থাকে আৰু (৩) ব্যাঘাতপ্ৰাপ্ত হ'লে

সামাজিক ব্যৱস্থাৰ অংশবোৰ পুনৰ সংগঠিত হয়, পৰিৱেশৰ অনুকূলে নিজকে খাপ খুৱাই লয় আৰু পুনৰ সাম্যৱস্থা ঘূৰাই আনে।

- সংঘাত দৃষ্টিভঙ্গী সংৰচনাত্মক প্ৰকাৰ্য্যবাদৰ পৰা পৃথক আৰু ই সমাজ "অসমতাৰ" দ্বাৰা প্ৰভাৱিত আৰু সামাজিক সম্পৰ্কৰ দ্বাৰা সৃষ্ট বুলি বিবেচনা কৰে।
- সংঘাত দৃষ্টিভঙ্গী কার্ল মার্ক্সৰ লিখনিত উদ্ভৱ হৈছিল।
- কার্ল মার্ক্সৰ মতে, সমাজৰ উৎসসমূহ 'সম্ভ্রান্ত' আৰু 'সৰ্বহাৰা' শ্ৰেণীৰ মাজত অসমতাপূৰ্ণ-ভাৱে বিতৰণ কৰা হয় আৰু সেয়েহে ইতিহাসৰ প্ৰতিটো পৰ্য্যায়তে নিৰন্তৰ শ্ৰেণী সংগ্ৰাম ধাৰণাটো ব্যাপ্ত হৈ আছে।
- সংঘাতে সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ সূচনা কৰে।

১.৭ আধিক জানিবলৈ

ইংৰাজী গ্ৰন্থ ঃ

1) Abraham, Francis and Morgan, J. H. (2011); *Sociological Thought*; India: Macmillan Publishers India Ltd.
2) Fletcher, Ronald (1972); *The Making of Sociology: A Study of Sociological Theory*, (Vol. I); London: Thomas Nelson and Sons Ltd.
3) Hadden, Richard W. (1997); *Sociological Theory: An Introduction to Classical Tradition*; Canada: Broadview Press.
4) Ritzer, George (2008); *Modern Sociological Theory*; New York: McGraw-Hill.
5) Saikia & Buragohain (2010); *Sociology: Theories and Issues*; Jorhat: Vidya Bhavan.

১.৮ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ক) ১৭৮৯ খ) 'Socious' আৰু Logos

২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ক) জ্যাঁ জ্যাঁক ৰুছো খ) ১৭৭৬

৩নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ক) আগষ্ট ক'ট খ) ইমাইন দুৰখেইম

১.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

ক) বস্তুধৰ্মী প্ৰশ্ন ঃ

প্ৰশ্ন ১ ঃ সমাজতত্ত্বৰ বিকাশৰ আঁৰত ক্ৰিয়াশীল প্ৰধান শক্তিসমূহ কি কি?

প্ৰশ্ন ২ ঃ আগষ্ট ক'টে উল্লেখ কৰা তিনি তৰপীয়া নীতিৰ স্তৰকেইটা কি কি?

খ) চমু প্ৰশ্ন ঃ (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিয়ক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ জন ল'কৰ মতে, তিনিটা "প্ৰাকৃতিক অধিকাৰ" কি কি?

প্ৰশ্ন ২ ঃ জ্যাঁ জ্যাঁক ৰুছোৰ "সামাজিক চুক্তি" তত্ত্বৰ বিষয়ে চমুকৈ আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ ভূ-কেন্দ্ৰিক আৰু সূৰ্য্যকেন্দ্ৰিক তত্ত্বৰ মাজত প্ৰধান পাৰ্থক্য কি?

গ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন ঃ (৩০০-৫০০টা শব্দৰ ভিতৰত প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিয়ক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ সমাজতত্ত্বৰ বিকাশৰ আঁৰত থকা প্ৰধান কাৰকসমূহ কি কি? আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ বৈজ্ঞানিক বিপ্লৱে প্ৰবুদ্ধিৰ ওপৰত কেনেদৰে প্ৰভাৱ পেলাইছিল? আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ প্ৰবুদ্ধিৰ যুগত উদ্ভৱ হোৱা প্ৰধান ৰাজনৈতিক তত্ত্বসমূহ আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ৪ ঃ আগষ্ট ক'টৰ "প্ৰত্যক্ষবাদ" তত্ত্বৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ৫ ঃ সংৰচনাত্মক প্ৰকাৰ্য্যবাদীৰ দৃষ্টিভঙ্গীৰ বিষয়ে বৰ্ণনা কৰক।

*** ***** ***